

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik

Jezik, stil i motivi bosanskih usmenih balada Parryjeve zbirke
Završni magistarski rad

Kandidatkinja:
Fatima Veispahić

Mentorica:
Prof. dr. Lejla Nakaš

Sarajevo, 2019.

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet

Fatima Veispahić

Indeks br. 2641/2017; redovna studentica

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik; dvopredmetni studij

Jezik, stil i motivi bosanskih usmenih balada Parryjeve zbirke

Završni magistarski rad

Predmet: Historija književnoga jezika II

Mentorica: Prof. dr. Lejla Nakaš

Sarajevo, septembar 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD	4
2. NAPOMENE O KORPUSU	11
2.1. Popis i oznake užeg korpusa.....	11
2.2. O utemeljenju Zbirke.....	13
3. DIJALEKTOLOŠKE OSOBINE.....	15
3.1. Refleks jata	15
3.2. Hiperijekavizam.....	17
3.3. Nepostojano a	17
3.4. Asimilacija vokala	18
3.5. Pokretni vokali.....	19
3.6. Rotacizam	20
3.7. Upotreba afrikatskih parova č – ć i dž – đ.....	20
3.8. Jotovanje.....	21
3.9. Jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe.....	22
4. POETSKE FORMULE BALADA	25
4.1. Formule imenovanja	30
4.2. Glagolske formule	35
4.3. Vremenske formule	40
4.4. Mjesne formule.....	42
4.5. Formule ukrašavanja.....	46
5. ZAKLJUČAK	49
6. LITERATURA	51

1. UVOD

Predmet ovog završnog diplomskog rada su objavljene balade iz zbirke *Milman Parry*, zabilježene tridesetih godina dvadesetoga stoljeća. Balade su, prema riječima autorice objavljene knjige Aide Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*, preuzete u onom obliku u kojem se i nalaze u Zbirci. Kako u objavljenim zapisima nema redaktorskih tragova ispravljanja niti napomene da su takve radnje poduzimane, zabilježeni tekstovi nekadašnjeg usmenog stvaranja daju vjernu sliku jezičkog izraza tog perioda.

Knjiga *Embroidered with Gold, Strung with Pearls* nastala je kao rezultat doktorskog rada na polju usmene književnosti. Tim radom Aida Vidan je ukazala na različitosti ženskih pjesama u odnosu na muške, s fokusom na žanrove u usmenoj poeziji. U opširnom uvodu autorica daje podatke Parryjevog i Lordovog istraživanja i rezultate do kojih su došli, zatim iznosi svoje metode kojima je izabrala kazivačice i njihove pjesme za svoju knjigu, te problematizira terminologiju i žanrove u usmenoj književnosti, s posebnim osvrtom na pjesme koje su pjevale žene. Na kraju uvodnog dijela autorica daje široku klasifikaciju balada iz zbirke *Milman Parry*.

Knjiga se sastoji od četrdeset balada. Neke balade imaju jednu ili više varijanti, pa je ukupan broj tekstova sedamdeset. Uz svaku pjesmu zapisani su: ime i prezime kazivačice, signatura i broj bilježnice pod kojima je pjesma zabilježena u Zbirci, broj ploče ukoliko pjesma ima i zvučnu varijantu te ime i prezime zapisivača. Sve su pjesme date u dvjema kolonama, pri čemu je u prvoj koloni originalni tekst, a u drugoj njegov prijevod na engleskom jeziku.

Cijeli korpus zabilježen je na prostoru Gacka i njegove okoline. Gatačko područje pripada istočnoj Hercegovini, čiji je govor zabilježio i 1964. godine u detaljnoj studiji objavio Asim Peco. U knjizi *Govori istočne i centralne Hercegovine* Asim Peco, prema popisu svih mjesta ovih dvaju područja, donosi s terena zapisane primjere, klasificira ih i daje kratke osvrte. Podjelu bosanskohercegovačkih govora na dijalekte i njihovu detaljnu analizu prema jezičkim nivoima uradio je i Senahid Halilović. Ta kratka ali veoma sadržajna studija objavljena je 2005. godine pod naslovom "Bosanskohercegovački govori" u zajedničkom zborniku *Jezik u Bosni i Hercegovini*, urednika Sveina Mønneslanda.

Cilj ovog rada nije izdvajanje takvih ili sličnih popisa dijalektoloških osobina, jer je to u dosadašnjoj literaturi već urađeno i, naročito, zato što takva analiza ne bi doprinijela u

rješavanju pitanja načina nastajanja usmenog pjesništva. Cilj je utvrditi one dijalektološke osobine koje su utjecale na stvaranje balada, koje po svojoj kompoziciji moraju zadovoljiti određen metrički oblik. Pjesme će biti promatrane pojedinačno i pomoću deskriptivnog metoda bit će razmotreni njihovi književni jezički izraz. Uz to će biti korišten i komparativni metod za dvije kazivačice u slučajevima kada to odabrani primjeri to omogućuju.

Milman Parry i Albert Lord su u svojim terenskim istraživanjima otkrili i sistematično prikazali živu tradiciju usmenog pjesništva južnoslavenskih naroda. Njihovo istraživanje trebalo je, kako su smatrali, potvrditi hipoteze o formulama homerskog pjesništva, a tako i hipotezu o njegovom usmenom porijeklu. Ali istraživanja tog usmenog naslijeđa i postupaka u njegovom nastajanju počela su ranije. Gerhard Gesemann, njemački folklorist, na temelju južnoslavenskih epskih pjesama dolazi do zaključka da pjevač uspijeva otpjevati jednu pjesmu služeći se *kompozicijskim shemama*, koje mu omogućavaju da jedan događaj u obliku izvještaja ispriča na drukčiji način.

S druge strane, M. Parry i A. Lord su za tumačenje pjesničkog stvaranja uveli pojam *formula*. Prema njihovom tumačenju formula je stih ili dio stiha u kojima se te skupine riječi koriste uvijek pod istim metričkim uvjetima.¹ U teorijskoj knjizi *The Singer of Tales*, objavljenoj 1960. godine, Albert Lord prenosi Parryjeva i svoja otkrića o sastavljanju i prenošenju epskih pjesama pomoću formula.

Balade su vrsta usmene književnosti koja se nalazi između lirskog senzibiliteta i epskog pripovijedanja. Cilj je istražiti da li je ta bliskost s epskim pjesmama odražena i na formule. Koliko je epskih formula prisutno, a koliko ih je moguće izvesti kao nove koje bi bile karakteristične samo za ovu vrstu pjesama? Da bi za neku skupinu riječi bilo opravdano reći da je formula, potrebno je da se ona ponavlja u više pjesama i u više kazivačica. Zato u ovom dijelu analize neće biti razmatrane pjesme povezane samo s dvije kazivačice, nego će, prema potrebama istraživanja, biti korištene sve objavljene balade u knjizi *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*.

Postavlja se pitanje da li su formule samo instrumenti za tehniku građenja stihova ili se iz njih može upoznati stilska vrijednost djela? Riječi arapskog, grčkog, latinskog, perzijskog, turskog i sl. porijekla u južnoslavenske jezike su došle putem vanjezičkih razloga, putem kontaktne a ne genetske ili tipološke srodnosti. Ta ukorijenjena leksika u bosanskom jeziku čest je instrument za građenje formula i nosilac je poetskog jezičkog izraza. Orientalizmi u radu

¹ Vidjeti: Lord, *Pevač priča (I)*, 67.

Tarika Ćušića “Epska formula kao instrument čuvanja orijentalizama u bosanskome jeziku” postavljeni su kao tipična crta bosanskog jezika, koji su čuvani u epskoj usmenoj tradiciji. Cilj ovog istraživanja usmenih balada je utvrditi da li i na koji način riječi stranog porijekla učestvuju u stvaranju formulnih obrazaca i građenju poetskog diskursa.

Imenica *balada*, prisutna u gotovo svim modernim jezicima, povezana je s glagolom *balar*, što znači “igrati”, “plesati”, od kasno latinskog *ballare*.² U skladu s time očito je da su te pjesme nekad pjevale uz ples. Balade su lirsko-narativna vrsta usmene književnosti. Zabilježene su u brojnim objavljenim i rukopisnim zbirkama, naprimjer: Erlangenski rukopis, pronađen 1913. godine; zatim zbirke Vuka Karadžića, od kojih je prva štampana 1814. godine; dragocjeni putopis Alberta Fortisa *Putovanje u Dalmaciju*, objavljen 1774. godine, gdje je i zabilježena čuvena *Hasanaginica*; nekoliko tekstova koje je zabilježio Ludvik Kuba 1893. godine, uz koje su prvi put zabilježeni i melografski zapisi; te mnogi časopisi devetnaestoga i dvadesetoga vijeka koji su imali stalnu rubriku za usmenu književnost (*Bosanska vila*, *Behar*, *Novi behar*, *Biser*, *Gajret*).

Teško je odrediti kriterije na osnovi kojih bi neka pjesma bila određena kao balada. Ima balada u ovome korpusu koje su sasvim uključive u tipologiju već poznatih, kakva je, naprimjer, *Smrt Omera i Merime*. Ali ima i onih koje odstupaju od svih mjerila datih u dosadašnjim književnim istraživanjima. Iz dramske napetosti u velikom broju ovih balada glavni likovi izlaze kao pobjednici, što je rijetkost za ovu vrstu pjesama. Međutim, Hatidža Krnjević je u svom djelu *Knjiga o baladama i knjiga balada* problematizirala kraj balada i ukazala na Markovićevu studiju škotskog i engleskog porijekla balada. Ta studija će biti osnovno polazište za dva tematski različita kraja, tragični i sretni kraj.

Potrebno je utvrditi da li su tematsko-motivska određenja povezana s tipovima uključenih formula. Kako se vidi iz podnaslova knjige *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*, pjesne uključene u nju određene su kao balade. Međutim, u predgovoru Aida Vidan upozorava na pojedine granične pjesme, čije su osobine manje *epsko-baladične*, ali s više izmiješanih baladnih i lirskih sadržaja. Postavlja se pitanje da li će onda takve balade imati epske formule ili su građene od nekih novih formulnih obrazaca, koje bi bilo moguće označiti specifičnim samo za tu vrstu pjesama? U svrhu mogućeg

² U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, prir. Đuro Daničić, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1880–1882, 163)* nema imenice balada, ali postoji glagol *balati* koji se javlja u dubrovačkih pisaca u 16. i 17. stoljeću u značenju “igrati, plesati”. Vidjeti, također: Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ur. Mirko Deanović i Ljudevit Jónké, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.

šireg sagledavanja kompletne Zbirke i predstavljanja njenih pjesmama u odnosu na druge cikluse usmene tradicije, u predgovoru knjige je dana klasifikacija prema njihovom tematsko-motivskom određenju.

Budući da u dosadašnjim istraživanjima u okviru historije književnoga jezika nije bilo naročitog zanimanja za ovu lirsko-narativnu vrstu usmene književnosti – a naročito balada iz Parryjeve Zbirke, prema kojoj tek u ovom vremenu postoje veća zanimanja na našim prostorima – cilj je ovim radom doprinijeti i potaknuti jezička ispitivanja balada, ali i probuditi interes za ovu važnu zbirku *Milman Parry*.

Dosadašnja proučavanja

Opširnije izučavanje balada s teorijskog aspekta u južnoslavenskom području započeo je Franjo Marković sa svojim dvjema studijama, *O baladah i romancah* te *O slavenskih baladah*, objavljenim 1869. godine u časopisu *Vienac*. U ta dva teksta o baladi je govorio zajedno s romansom, koja je razlika među njima i po obliku i po sadržaju. On polazi od teze da je balada epsko-lirska pjesma, da povezuje *jasan razum* i *čustvo uzrujano*, što dovodi do drame koja izmiruje te dvije osobine.³

Marković prevagu lirskog ili epskog u baladama vidi u njihovom porijeklu. Razlika između škotskih i engleskih balada je u tome što je u škotskih više lirike a u engleskih epike. Škotska balada je kratka, a engleska duga. U škotskim baladama su ishodi uglavnom nesretni, dok su u engleskim sretni. Englezi su pobijedili Škote, pa je škotska balada liričnija od engleske, koja je puna ratova i pobjedničkih usklika.⁴

Ovu podjelu prema škotskim i engleskim baladama slijedi Hatidža Krnjević u svojoj knjizi *Usmene balade Bosne i Hercegovine: Knjiga o baladama i knjiga balada*. Ona govori o najbrojnijim baladama koje pjevaju o sukobima u porodici, ali njihov krajnji ishod zavisi od *nacionalnog* i *historijskog konteksta*, ali ponajviše od onoga ko kazuje pjesmu i ko joj daje konačan oblik. O dvama ishodima govori i Tanja Popović dok daje definiciju balade u *Rečniku književnih termina*. Popovićeva, između ostalog, kao osnovnu osobinu balade izdvaja tragičnost teme, ali upozorava da postoje i *komične balade*⁵.

³ Vidjeti: Marković, *O baladah i romancah*, 764.

⁴ Isto, 767.

⁵ Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, 74.

Hatidža Krnjević sagledava širi južnoslavenski doprinos teoriji usmene balade i zaključuje da su značenja tog termina mijenjana kroz historiju, od kratke provansalske lirske pjesme, zatim klasične francuske balade, do narodne englesko-škotske kao domovine ove usmene vrste. Sa uvažavanjem svih različitosti usmene tradicije, Krnjevićeva baladu definira kao kraću usmenu pjesmu “čiju prirodu obeležava istovremeno i neravnomerno prisustvo epskog, lirskog, i dramskog elementa”⁶.

Srodnost s epskom pjesmom je u dugom kazivanju, dok je radnja prožeta emocijama srodnost s lirskom. Dramski karakter spoj je epskog i lirskog te se ogleda u oblikovanju radnje kroz dijaloge i monologe, u kojima se otkrivaju sukobi i razrješenja. Time je dramsko u baladama najvažnije za tu usmenu vrstu.

U drugoj knjizi *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji* Krnjevićeva govori više o razlikama balada u odnosu na epsku i lirsku pjesmu. Lirska pjesma je slika jednog zatečenog stanja, dok u baladi imamo složeno stanje ili, pak, snažan osjećaj koji se razvija ka dobru ili zlu, pa je i rasplet sretan ili tragičan. S druge strane, epska pjesma se od balade razlikuje po kakvoći i načinu interpretacije. Način kazivanja u baladi događaja nije epski cjelovit, već neposredno u etapama, s kratkim opisima, nakon kratkog uvoda.

O dramskim sadržajima balade raspravlja Munib Maglajlić u knjizi *Bošnjačka usmena balada*. Baladu s dramom povezuju napetost, proistekla iz suprotstavljenih stavova i položaja s posljedičnim sukobima uključenih likova, te kompozicija koja se razvija od kratkog uvodnog dijela, koji daje okvir za ono što slijedi, preko središnjeg dijela, koji rastom napetosti dovodi do sukoba, a potom do završnog dijela, u kojem se zbiva razrješenje napetosti i sukoba. Kao i drama, balada u sebi spaja lirsku intoniranost i epsku razvijenost.⁷

S obzirom na tri vrste drame Maglajlić baladu najbliže smješta u tragediju, a njene likove uspoređuje s tragičnim junacima, neshvaćenim pojedincima koji se, slijedeći svoje svjetonazor i načela, sukobljavaju sa svojim okruženjem. Do kraja rasprave o poetičkim odlikama Maglajlić, s aspekta dramske kompozicije, više opisuje balade s različitim motivskim određenjem, otkrivajući u svakoj tragičnog junaka i njegovu nesretnu sudbinu.

Za razliku od Markovićeve podjele balada na škotske i engleske te onog propitivanja koje daje Krnjevićeva u vezi s krajem balada uz obziranje na njegovu studiju, Maglajlić smatra da je za poetsko jezgro balade “priječno potrebna tragična ljubav ili pogibija nekog čiji je udes

⁶ Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, 16–17.

⁷ Vidjeti: Maglajlić, *Bošnjačka usmena balada*, 208–209.

mogao privući pažnju lokalnih pjesnika-hroničara”⁸. Maglajlić vedrinu i optimističnost života povezuje s drugom lirskonarativnom vrstom, romansom, dok je tragičan doživljaj života uvijek prisutan u baladama. U zaključku o poetičkim odlikama Maglajlić baladu definira kao pjesmu *dramskog naboja i tragične intoniranosti*.

Veći značaj sukobu pojedinca, junaka balade, s tradicijom i unutar nje postavljenim normama dale su Lada Buturović i Đenana Buturović u predgovoru *Antologije bošnjačkih usmenih lirskonarativnih pjesama*. Prema njihovim tumačenjima, balada je lirskonarativna pjesma. One takvom određenju daju prednost u odnosu na određenje tih pjesama kao epsko-lirske, u kojoj se ističu *ličnosti i njihova tuga*.⁹ U tom predgovoru autorice, jednako kao i već navedeni autori, baladu povezuju s epskom naracijom, lirskom tajnovitošću i dramskom kompozicijom kao najvažnijom razlikovnom osobinom u odnosu na ostale usmene pjesničke vrste.

U literaturi postoje određenja balada kao *lirsko-baladične i epsko-baladične varijante*¹⁰. Takve varijante spominju Radmila Pešić i Nada Milošević-Đorđević pokušavajući napraviti razliku između pjesama u kojima preovladava lirski ili epski element, iz čega mnogi istraživači umjesto termina balade koriste termine *lirsko-epske* i *epsko-lirske pjesme*. Ovakav termin je upotrijebila i Aida Vidan u predgovoru knjige *Embroidered with Gold, Strung with Pearls* govoreći o *epsko-baladičnim osobinama (epic-balladic qualities)* za neke od pjesama u Parryjevoj zbirci.¹¹

Koristiti ovakve polusloženice nije dobro rješenje, jer sam termin balada podrazumijeva lirsko-epsku književnu vrstu, pa prvi dio složenice biva suvišan. Ako do sada nije pronađen adekvatan termin, onda bi te varijante balada bilo bolje opisno nazvati kao balada u kojoj se više ističe lirska/epska crta. Ili, ako bi osnovne osobine balade, epsko, lirsko i dramsko, bile predmet analiza unutarnjih sadržaja, termin ne bi trebalo mijenjati.

Problemi definiranja balade i smještanja u kontekst južnoslavenske usmene tradicije bili su pokretač Vidaninog rada, što je dodatno pomaklo granice tradicionalne podjele i tragičnog ishoda u njoj.¹² Iako cilj istraživanja dan u knjizi Aide Vidan nije prvenstveno teorijsko preispitivanje balade, što naglašava u svom predgovoru, specifičnost i kompliciranost

⁸ Maglajlić, *Bošnjačka usmena balada*, 222.

⁹ Buturović, Lada i Đenana Buturović, *Antologija bošnjačkih usmenih lirskonarativnih pjesama*, 6.

¹⁰ Pešić, Radmila i Nada Milošević-Đorđević, *Narodna književnosti*, 24.

¹¹ Vidjeti: Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*, 16.

¹² Isto, 13.

predmetnog korpusa nametnule su i bavljenja čisto teorijskim pitanjima, a tako i odgovarajućim definiranjima. Ta autorica ističe da je balada “a narrative song which conveys in concise and dramatic fashion a fragment of human existence, typically a conflict of a personal nature, giving particular prominence to its psychological and emotional aspects”¹³. Time ona skreće pažnju da u baladi nije nužan tragičan ishod, nego *svečan* i *emocionalan ton*. Takav zaključak proizlazi iz pjesama koje imaju tragične i sretne krajeve, pa bi, prema tradicionalnoj definiciji balade, jedna varijanta bila balada, a druga varijanta iste pjesme ne bi.

Iz dosadašnje teorije usmenog pjesništva moguće je izdvojiti sljedeće bitne osobine: (1) balada je vrsta usmenog pjesništva; (2) balada ima tri osnovne osobine: epsku naraciju, lirsku osjećajnost i tajnovitost te dramsku kompoziciju; i (3) u središtu balade je pojedinac sa svojom životnom sudbinom. U baladama s tragičnim sadržajem ne mora biti ništa više emocionalne napetosti nego u onim s netragičnim sadržajima. Svaka od njih kroz dinamičnost radnje nosi niz emocionalnih stanja koja dovode do uzvišenog kraja. Usvajanjem takvog zaključka u ovo istraživanje uključene su i balade s tragičnim i balade sa sretnim krajem.

Sve dosadašnje definicije tiču se sadržaja balade, a on ovisi samo o kazivaču/kazivačici kako će određenu temu razviti. Građenjem pjesama svaki kazivač/kazivačica unose emocije koje mogu biti različite, što dovodi do više varijanti jedne balade. Tako se i epska naracija i razvijenost dramske kompozicije mogu razlikovati s obzirom na mogućnost i sposobnost sastavljanja nekog kazivača/kazivačice. To još ovisi i od publike koja sluša izvođenje, pa ni dužina ili kratkoća pjesme ne može biti glavni kriterij za definiranje balade. Iz toga proizlazi zaključak da nijedna definicija ne iznosi formalne karakteristike pomoću kojih bi se pjesme ovog korpusa, ali i cijele usmene tradicije, mogle odrediti kao balade.

¹³ Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*, 13.

2. NAPOMENE O KORPUSU

Izvor za ovo lingvističko istraživanje je knjiga Aide Vidan: *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*. Pjesme su, prema riječima autorice, preuzete u onom obliku u kakvom se nalaze u Zbirci. U ovom istraživanju tačnost prijenosa izvornih zapisa pjesama nije provjeravana. Za mali broj balada u Zbirci postoje i audio snimci, ali, nažalost, pjesme odabrane iz tog korpusa za ovo istraživanje nemaju svoju zvučnu varijantu.

Za ovo istraživanje uzete su balade dviju kazivačica, Đule Dizdarević i Emine Šaković. Među njihovim pjesmama pored balada zabilježene su i dvije mitske te četiri lirske pjesme. One će u dijalektološkoj analizi biti korisne, ali su izostavljene iz analize formulnih obrazaca usljed malog broja takvih žanrova, što ne bi bilo dovoljno za donošenje bilo kakvih tvrdnji i zaključaka. Pored tih šest pjesama, iz korpusa su potpuno izostavljene po jedna balada ispjevana u trinaestercu i osmercu, koje nisu mogle poslužiti analizi, jer su sve ostale pjesme ispjevane u epskom nesimetričnom desetercu.

Uz pjesme tih dviju kazivačica, koje čine glavni, uži korpus analize, samo za potrebe određivanja formulnih obrazaca korištene su i balade drugih kazivačica iz knjige *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*. To je dodatni korpus u kojem je još trideset i devet balada, iz kojeg su, također, izostavljene jedna lirska pjesma, zatim pjesma ispjevana u trinaestercu i jedna pjesma ispjevana u osmercu. Ovakav odabir i kombiniranje tekstova za analizu, isključivanje pojedinih žanrova i metričkih formi, uvjetovani su metodološkom koncepcijom rada koja je podrazumijevala ograničenje korpusa na balade u pojedinačnim opusima kazivačica.

2.1. Popis i oznake užeg korpusa

Đula Dizdarević

Đ2331: Uranila na kuli devojka

Đ2251: Od kako je svijet postanuo

Đ11686: Zaćosa se Čelebić Hasane

Đ11747 Sinoć ferman iz Stambola stiže

Đ11754 Kosci kose zelenu livadu
Đ11724 Kosci kose zelenu livadu
Đ1318 Kosci kose zelenu livadu
Đ7086: Majka Fatu sitno pletijaše
Đ2314: Stambolu se otvoriše vrata
Đ2450: Stambolu se otvoriše vrata
Đ11725: Kulu gradi bego Alibego
Đ2618: Obudovlje Pirjanbegovica
Đ2291: Ja sam mlada, ja bi se udala

Emina Šaković

E1032: Uranila na kuli devojka
E1992: Uranila na kuli devojka
E1035: Ašikuje Turundžija Mujo
E2274: Zaprošio Zaim Osmanaga
E2036: Mujo gleda u mahali Zlatu
E2451: Muratbega proklinjala majka
E2129 Ferman stiže iz Stambola grada
E1036 Kosci kose bega Ljubovića
E971: Majka Fatu sitno pletijaše
E2334: U kadune Alibegovice
E2460: Vezak vezla u Mostaru Zlata
E2127: U sv'jetu se naći ne mogaše
E2315: Obudovlje Omerbegovica

Legenda

Đ – oznaka za pjesme koje su zapisane od kazivačice Đule Dizdarević

E – oznaka za pjesme koje su zapisane od kazivačice Emine Šaković

*Ostale slovne oznake u dijelu “Usmene poetske formule balada” također su uzete od prvog početnog slova imena kazivačice.

Brojevi koji se nalaze pored skraćenica Đ i E te početnih slova ostalih kazivačica predstavljaju signature pjesama prema kojima su zabilježene i u samoj zbirci *Milman Parry*, a tako i u knjizi *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*.

2.2. O utemeljenju Zbirke¹⁴

Milman Parry, profesor klasične književnosti na Harvardskom univerzitetu, utemeljitelj američke homerološke škole, bavio se načinom stvaranja homerskih epova. Cilj mu je bio odrediti odnos formi u usmenom i zapisanom pjesništvu. Kao homerolog postavio je hipotezu da formule u *Ilijadi* i *Odiseji* ukazuju na usmeno porijeklo tih spjevova. Otkriće žive usmene tradicije na slavenskom jugu omogućavalo je, smatrao je, potvrđivanje hipoteze. Ta istraživanja ga, zajedno s asistentom Albertom Lordom, dovode na jugoslavenske prostore, u periodu od 1933. do 1935. godine. U tim svojim pohodima zatiču živu usmenu tradiciju koju počinju zapisivati i snimati. Sakupili su ukupno 12 554 teksta, uključenih u današnju zbirku *Milman Parry*.

M. Parry i A. Lord su nastojali zabilježiti što veći broj epskih pjesama, dok su za bilježenje balada unajmili pomagače, seoske mladiće koji su završili barem osnovno obrazovanje. Na kraju svih terenskih istraživanja broj zapisanih i/ili snimljenih ženskih pjesama bio je daleko veći od epskih pjesama, čak 11 260 tekstova od ukupnog broja. (Među te tekstove uključeni su i oni u kojima su dani i razgovori s kazivačima i kazivačicama.)

Dvije kazivačice odabrane za uži korpus, Đula Dizdarević i Emina Šaković, uz Hasniju Hrustanović, predstavljaju kazivačice s najviše zabilježenih pjesama. Najveći broj njihovih pjesama sakupili su Ibrahim Hrustanović, sin Hasnije Hrustanović, i Hamdija Šaković, sin Emine Šaković, a manji broj njih i Halid Dizdarević, sin ili bliski srodnik Đule Dizdarević. U

¹⁴ Detaljniji opis nastanka i sadržaja zbirke *Milman Parry* vidjeti u: Elmer, “Zbirka usmene književnosti *Milman Parry*”, 11–25; Kunić, *Čitanje Parryjeve zbirke*, 7–13; Vida, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*, 2–12.

Parryjevoj zbirci ukupan broj zabilježenih pjesama Emine Šaković je 330, a njene sestre Đule Dizdarević 338.

Kako Aida Vidan u svom predgovoru bilježi, razlog za njen izbor tih pjesama je u činjenici da su, kako ona smatra, njihovi zapisivači bili najpouzdaniji.¹⁵ Pored Emine Šaković i Đule Dizdarević knjiga *Embroidered with Gold, Strung with Pearls* uključuje još jedanaest kazivačica. To su: Haska Dilić, Hasnija Hrusanović, Hata Ovčina, Devla Šaković, Hajrija Šaković, Najla Šaković, Zehra Šaković, Kana Tanović, Mena Tanović, Zulka Tanović i Raba Zvizdić.

¹⁵ Vidjeti: Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*, 5.

3. DIJALEKTOLOŠKE OSOBINE

3.1. Refleks jata

Najsloženije i najvažnije pitanje iz fonetike s kojim se može susresti istraživač jeste utvrđivanje refleksa jata. Njegova složenost ogleda se u izmjenama koje su se desile u različitim krajevima ne u isto vrijeme i, naravno, u današnjem različitom izgovoru. Da bi to pitanje bilo riješeno, tu pojavu treba uvijek posmatrati u njenom historijskom razvoju i tako iz njene šarolikosti izgrađivati jezičku kulturu i u govornoj i u pisanoj riječi.

Mnogo se pisalo o vrijednostima tog glasa, ali u ovom istraživanju cilj je razjasniti one koje se javljaju na prostoru Gacka, gdje su ispjevane i zabilježene pjesme iz ovog korpusa. Za zamjenu starog vokala jat u tom geografskom području Peco je dao svoju klasifikaciju i veliki broj primjera. Najkraće teze izvedive iz Pecine analize, a koje odgovaraju i rezultatima ovog istraživanja, kako će to kasnije biti pokazano, jesu sljedeće: (1) umjesto vokala *ě* u dugim slogovima je *ije*; (2) umjesto vokala *ě* u kratkim slogovima je *je* i *e*; i (3) mali je broj ikavizama.¹⁶ Ovdje su dani primjeri za svaku tezu:

[i u pismu ‘vako **besjedio**: / “Fato moja, **vjerenice** ljubo! / Ja ću tebi u **nedjelju** doći / i dovesti do **dvjesta** svatova E2451], [**gdje** on ode ostarjeloj majci E2451], [ti obuci što **ljepše** imadeš E971], [progovara Livanjka **djevojka**: / “O moj brate, **djever** Muhamede! E971], [za čitavu **nedjeljicu** dana E971], [uz pletivo Fatu **sjetovaše** Đ7086], [Tad **verova** bego Muratbego Đ11725], [Ja ne žalim što ću **umrijeti** E1035], [Suze roni **lijepa** đevojka / po **bijelu** Zaimovu licu E2274], [Od kako je **svijet** postanuo / nije ljepši **cvijet** procvatio Đ2251], [**lepu** snahu među đeverima Đ2251], [**b’jelo** grlo kao mjesečina E2036], [Kad te Đuro razumio **reči** E2129], [**belo** bi ti obljudio lice Đ11754], [Vedro **beše**, pa se naoblači Đ11754], [i trećega **bješe** ponijela E971], [a **belijem** zubom poškripljuje Đ2450], [oku zlata i **dve** oke svile E2274], [A pita ga **ostario** babo E1032], [Ak’ ne **htio** ti uljeći, Mujo E2036], [nit’ **vidila** Stambol na Bosforu, / nit’ **vidila** tvoje b’jele dvore E2129], [Ja sam tebi **pogubio** Muja Đ2291], [Danas ti se sreća **nasmijala** E2129], [Sultan caru, **ogrijano** sunce! Đ11747], [Pošto bi me **sreća** poslužila Đ2331], [što bi taki **grijuh** učinio Đ1318], [da mi nije od Boga **grehota** Đ11724], [pa **prihvati** drugog džeferdara E1035], [**posred** srca i svilena pasa E1035]

¹⁶ Vidjeti: Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, 2007.

Može se zaključiti da su u slobodnim pozicijama najčešće zamjene u dugome slogu za dvosložni ijekavski refleks, a u kratkome slogu za jednosložni. Time bi ove pjesme potvrdile, možda i očekivano, skoro dosljednu ijekavsko-jekavsku zamjenu jata na tom istočnom području. Međutim, ponegdje imamo i odstupanja od tih zamjena. Iako je velik broj primjera dosljedne zamjene jata, u oba slučaja kazivačice prije biraju one oblike koji su im potrebni da ispune zadati metar, nego što su odavale osobine svog govora. Iz istog razloga je jat, općenito, u velikoj mjeri podložan svim svojim refleksima.¹⁷

Zanimljive su pjesme koje u većini bilježe ijekavizme, ali ponekad za istu riječ koriste i ekavizam. Takva je i pjesma E2274 u kojoj je jedan ekavizam: [oku zlata i **dve** oke svile E2274], ali ista pjesma broj *dva* ima i u ijekavskoj zamjeni: [on joj dade **dvije** jendikade E2274]. U istoj pjesmi E2274 postoji i jedna ikavska zamjena jata: [Moreš ono upamtiti **vtime** E2274]. To je rijedak primjer takve zamjene u cijelome korpusu. Ali ako bi se ekavizam ili ikavizam u ovim primjerima u dugim slogovima zamijenili za *ije*, stih bi dobio jedan slog više i tako bi bila narušena zahtijevana metričnost.

Pojava istih riječi s različitim zamjenama jata zabilježena je i u drugim pjesmama: [neko meni iz **stijena** viče Đ11686] i [pa on ode u studene **stene** Đ11686]; [U **cv'jeće** se zaljubila mlada, / **cv'jeće** bere, **cv'jeće** progovara. / “Kalopere, jalovo **cvijeće** E2334], [Ispod **cveća** nešto progovara E2334]. Te dvojne mogućnosti, kao i sve ostale zamjene jata, možemo označiti kao kazivačev izbor kojim sam “kiti” svoj jezički izraz, ali ih prvenstveno bira radi zadovoljavanja određenog metričkog obrasca.

Samo jedan primjer, koji do sada nije zabilježen, pokazuje kratki refleks jata umjesto dugog: [Što si tako čehru **promjenio**? E2129]. Ovu pojavu, također, možemo opisati kao kazivačevo korištenje kratke zamjene jata zarad ispunjenja nesimetričnog deseteračkog stiha u kojem je pjesma ispjevana/izgovorena.

Pridjevsko-zamjениčka deklinacija u tom korpusu izrazito je tvrda s ijekavskom zamjenom jata, što je, općenito, važna osobina tih govora i u potpunosti odgovara tom području. Tvrdu osnovu kod pridjeva i pridjevskih zamjenica i Asim Peco navodi kao najvažniju osobinu istočnohercegovačkog govora te za nju bilježi veliki broj primjera.¹⁸

¹⁷ Vidjeti: Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, 1978. Sve refleksive jata bilježe i: Halilović, “Bosanskohercegovački govori”, 36; Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, 90–91.

¹⁸ Vidjeti: Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, 22.

[pa on gleda poljem **zelenijem** E1992], [otište ga poljem **zelenijem** Đ2331], [Kad su poljem **zelenijem** E2274], [stade zveka **žutijeg** dukata Đ2251], [Kud me nosiš poljem **zelenijem** Đ11686], [sa **svojijem** milim pobratimom E2129], [beg pogleda **vranijem** očima E2129], [i **zlatnijeh** do ramena kosa E2129], [na tom konju, pod **tijem** duvakom E971], [pa pošeta **uskijem** sokakom E2460]

Malo je primjera odstupanja od tvrde deklinacije: [sve junaka **mladih** nabodica Đ2251], [sva tri sina ruku **pozlaćenih** E2129], [i darujem **zlatnim** boščalukom E2274], [Jezdi beže poljem **nevesinjskim** E2129], [Kad je doš'o svom **bijelu** dvoru E971]. Ta odstupanja, iznova, pokazuju da svi oblici u usmenom poetskom jeziku postoje radi reguliranja metričkog obrasca, a ne radi sebe samih. Svaki od tih stihova je u nesimetričnom desetercu. Ako bi bila upotrijebljena tvrda osnova, stih bi prešao u jedanaesterac i tako narušio metar ispjevane pjesme.

3.2. Hiperijekavizam

Pojava hiperijekavizma nije uvrstiva među uobičajena svojstva istočnohercegovačkog govora, što potvrđuje samo jedan primjer u proučavanom korpusu: ['Vako sam ti, snaho, **snijevala** E2460]. Taj oblik ukazuje na jezičko usklađivanje s metričkim normama. Riječ je o nesimetričnom desetercu s cezuroom nakon četvrtog sloga.

Ako bi glagol bio bez hiperijekavizma *snijevala*, što znači *snivala*, jedan slog bi nedostajao. A ako bi taj slog bio dodan na prilog *'vako*, bila bi narušena nesimetričnost (4|6), pa bi postojao simetrični deseterac (5|5). Zato kazivačica nesvjesno upotrebljava hiperijekavizam kako bi cijela pjesma bila u jednom metričkom obliku s tačno utvrđenom cezuroom.

3.3. Nepostojano a

U riječima bosanskoga jezika nekada su se poluglasi zadržavali, a nekada gubili. Taj odnos prisutnosti i gubljenja određen je kao nepostojanost. Nakon potpunih gubljenja tih poluglasa, dobijeno je nepostojano *a*.¹⁹

¹⁹ Vidjeti: Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, 40.

U proučavanom korpusu pjesama nepostojano *a* javlja se na kraju prijedloga *uz*: [okrenuše konje **uza** stranu E2129], [i **uza** nju djever Muhamede Đ2450]. Pored tih primjera, u korpusu je više onih bez nepostojanog *a*, naprimjer: [**uz** tamburu Zlatu pripijeva E2036], [pa ga eto kuli **uz** mostove E1032].

Zanimljivi su i primjeri nepostojanog *a* u glagolima *skupiti*, *skovati*, *slomiti* i *svezati*. Ovi glagoli, kao i prijedlog *uz*, imaju i oblike bez nepostojanog *a*:

[i **skupiti** kićene svatove E1032], [da **sakuje** lahke merdivene E1035], [ja ću tebi ruho **sakupiti** Đ11686], [**sakupi** joj devet sejsana E2460], [i dok **skujem** almas prstenove E971], [tri je zlatna češlja **salomila** E2036], [rukama je demire **slomio** E1035], [bijeje joj **savezaše** ruke E2129], [**savezaše** naopako ruke Đ11747].

Nepostojano *a* još je jedan primjer kako kazivačice dolaze do metra u kojem je određena pjesma ispevana. Ako tog ne bi bilo, metričnost bi bila narušena. Iz tih primjera izdvaja se jedan: [**sakupi** joj devet sejsana E2460]. Iako se nepostojano *a* javlja u glagolu *sakupi* i tako ispunjava prvi dio stiha od četiri sloga, nakon cezure slijedilo bi šest slogova a ne pet. Tako je nastao nepotpun deseterac s rasporedom od 3+1 || 2+3. U toj pjesmi još jedan je stih u devetercu, u odnosu na cijelu pjesmu koja ima nesimetrični deseterac. Taj stih je: [dosta ruha devet sejsana E2460], iz čega vidimo da se ponavlja isti skup riječi iza cezure, koji odstupa od metričkog obrasca, a koji bi trebao biti produžen za još jedan slog.

3.4. Asimilacija vokala

U korpusu istočnohercegovačkih pjesama asimilacija vokala je česta pojava. Ona podrazumijeva izuzimanje jednog vokala kada se nađu dva jedan do drugoga. Ta promjena je regresivna, kako je bilježi i Senahid Halilović²⁰, te obuhvata glagolski pridjev radni u muškom rodu riječcu *kao*:

[Pošto bi mi Bog **pomog'o** jaki E1032], [Mujo bješe **siš'o** na avliju E1992], [**k'o** na vuku o Jovanju danu Đ2331], [nikak' beže oči ne **zaklap'o** E2129], [svak je **ves'o** u dvoru tvojemu E2129], [Kud goć **iš'o**, pobratima **naš'o** Đ11747], [Da si, Bog **d'o**, u oči slijepa Đ11754], [**uz'o** bih te za vjerenu ljubu E1036], [ako **drž'o** nijemu kadunu E971],

²⁰ Vidjeti: Halilović, "Bosanskohercegovački govori", 36.

[Jutros sam ti ispred kule **proš'o** Đ11725], [Muja moga **k'o** i sina svoga E2315], [on je **zabl'o** siroticu Ala Đ2618]

U gotovo svim primjerima redaktori su grafijski bilježili asimilirani vokal apostrofom. Samo je jedan primjer gdje asimilacija nije obilježena apostrofom: [Da si, Bog **da**, u oči slijepa Đ1318]. Taj je, uz još jedan stih: [drži Hanku **ka'** i svoju seku Đ11686], veoma rijedak primjer progresivne promjene.

Asimilacija vokala, kao i sve prethodne uočene pojave, karakteristična je za usmeni poetski jezik iz pozicije ispunjavanja određenog metra u pjesmi, u ovom slučaju nesimetričnog deseterca. Asimilacija je kazivačici olakšavala sastavljanje stiha, a kada joj je trebalo mogla je izbjeći taj uobičajeni sadržaj vernakularnog govora. Upravo to dokazuje rijetkost neasimiliranih oblika: [Kad je aga knjigu **pregledao** E1032], [I prije te u majke **iskao** E2274], [sinu lice **kao** žarko sunce E2036], [taman pobra **razjahao** hajvana E2129], [**pitao** je čestiti sultane E2129], [Njega pobro dobro **dočekao** Đ11747], [To je aga brata **poslušao** Đ2450], [Dobro ih je beže **darovao** E2334].

3.5. Pokretni vokali

U pjesmama predmetnog korpusa postoji dosta pokretnih vokala. Javljaju se na kraju prijedloga: [**sa** lijepom Ajanovom Zlatom E1035], [**sa** crnom se zemljom ne sastala E2036]; priloga: [Šta ću **sada**, moja mila majko E971]; i partikule: [**neka** vidi materina Zlata E2036]. Ta pojava potvrđuje i nepostojano *a* koje je zauzimalo mjesto nekadašnjih poluglasa. Svi ostali primjeri s pokretnim vokalom obuhvataju riječi pridjevsko-zamjениčke deklinacije i nekih brojeva:

[iz Glamoča grada **bijeloga** E1032], [Fata ne zna bega ni **jednoga** E2451], [**tvome** bratu crvenu dolamu E2451], [Majka će te dati za **boljega** E2451], [pa je pita šta je s **njome** bilo Đ11686], [do **svojega** mila pobratima E2129], [i **trećega** bješe ponijela E971], [i on ode Livnu **kamenome** E971], [**četvrtoga** nosim Hasanagi E2314], [za **silnoga** bega Đumišića E2334], [kupi svate, hajde dvoru **mome** E2315]

Prisutnost ili odsutnost pokretnih vokala u usmenoj poeziji omogućavaju lahko ispunjenje metričnosti. To je uočljivo naročito kod iste pjesme s nekoliko njenih varijanti. Takva pojava vidljiva je kod kazivačice Đule Dizdarević, koja ima tri varijante jedne pjesme. Da bi stih pjesme bio uvijek u nesimetričnom desetercu, kazivačica u dvije varijante

upotrebljava pokretni vokal: [na **svakome** crvena dolama Đ11754] i [na **svakome** crvena dolama Đ1318], dok u trećoj verziji umjesto pokretnog vokala dodaje pomoćni glagol biti: [na **svakom je** crvena dolama Đ11724].

3.6. Rotacizam

Rotacizam je pojava koja obuhvata frikative s, z, š, ž koji slabe kada dođu u intervokalni položaj, te prelaze u vibrant r.²¹ Autori novijih istraživanja rotacizam označavaju kao promjenu u kojoj frikativ ž prelazi u r u intervokalnom položaju samo kod prezenta glagola *moći*.²² Cjelokupna građa pokazuje da rotacizam nije dosljedno izvršen u svim oblicima drugog i trećeg lica jednine prezenta glagola *moći*.

Zanimljivo je da se rotacizam javlja ukupno pet puta u iste kazivačice, Emine Šaković: [to mi dinu podnijet' **ne more** E1992], [**Moreš** 'i mi rane preboljeti E1035], [**Moreš** ono upamtiti vrime E2274], [Što je milo, **more** omrznuti, / što je mrsko, **more** omiljeti E2036]. Samo u jednoj pjesmi kazivačice Emine Šaković nema rotacizma: [**može** biti kakav knjigonoša E1032]. Odsutnost rotacizma je i u jednom primjeru kod druge kazivačice: [to mi dinu podnijet' **ne može** Đ2331].

Ovi primjeri vode ka zaključku da se ta govorna pojava, koja nije standardizirana, češće javlja u proučavanom korpusu pjesama. U dosadašnjim istraživanjima govora gatačkog područja, kojem pripadaju razmatrane pjesme, nije ni primijećena ni analizirana pojava rotacizma. Njegovu prisutnost valjalo bi u novijim istraživanja dovesti u vezu s pojavama u cjelini bosanskoga jezika.

3.7. Upotreba afrikatskih parova č – ć i dž – đ

Kazivačice predmetnog korpusa nedvojbeno su pravile razliku afrikatskih parova *č* i *ć* te *dž* i *đ*. Razlikovanje afrikatskih parova u govoru i pisanju osnovna je osobina istočnohercegovačkog govora: "Predstavnicima ovoga govora, bez obzira na vjeru, starost i mjesto življenja, razlikuju u izgovoru i pismu suglasnike *č* i *ć*, *dž* i *đ*."²³

²¹ Vidjeti: Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 14.

²² Vidjeti: Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, 257.

²³ Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, 122.

Tri primjera nerazlikovanja afrikatskih parova vjerovatno su nastala greškom u zapisivačevom bilježenju dok su kazivačice gradile i kazivale svoj tekst. Prvi primjer pokazuje upotrebu afrikata *č* umjesto *dž* u pridjevu *džamli*: [on gleda u **čamli** pendžere Đ11725]. Da je pridjev *čamli* nastao zapisivačevom greškom, pokazuju ostali primjeri u kojima ista kazivačica, Đula Dizdarević, pravilno upotrebljava afrikat *dž*: [na **pendžeru** Muratbegovica Đ11725], [a treći je od mrka **merdžana** Đ11725]. S druge strane, isti pridjev upotrijebila je i druga kazivačica, Emina Šaković: [na čardaku, kraj **džamli** pendžera E2460].

U drugom primjeru kazivačica je upotrijebila afrikat *č* umjesto glasovne skupine *sk*: [Č**koči** cura, pa otvori vrata E2036]. Primjer je, također, greška nastala pri zapisivanju, jer ista kazivačica glagol *sکوčiti* upotrebljava i u njegovom pravilnom obliku: [s**koči** Đuro na noge lagane E2129], [s**koči** vila u bistro jezero E2129].

I treći je primjer zamjena afrikatskih parova *č* i *ć* kod imenice. Oba oblika nalaze se u istoj pjesmi pod oznakom Đ11686: [Bješe **Vlašće** leglo u postelju] i [Kad je **Vlašće** vid'lo abahiju]. U nedostatku audio snimaka pitanje je jesu li primjeri nerazlikovanja afrikatskih parova nastali usljed njihovog pogrešnog izgovaranja prilikom kazivanja pjesme, ili pogrešnim zapisivanjem, jer ih, možda, zapisivač ne razlikuje? Nije isključena ni jedna ni druga mogućnost. Ali svi ti upotrijebljeni oblici u poetskom jeziku, zasnovanom na metričkim obrascima, ne utječu na dužinu sloga i tako nisu ugrozili metričnost pjesme.

3.8. Jotovanje

Proučavani korpus potvrdio je pojavu svih vrsta jotovanja, koja su, također, zabilježena u ostalim analizama istočnohercegovačkih govora.²⁴ U procesu praslavenskih i novijih jotovanja izvršene su promjene sa suglasnicima *t* i *d*, prisutne su grupe *plj*, *blj*, *mlj* i *vlj*, te su nastali palatalni glasovi *nj* i *lj*.

[I pope se na **treće** bojeve E1035], [Nije **sreća**, mio pobratime, / ne **sreća**, nego je **nesreća** E2129], [**trećeg** rodi i ne progovori Đ7086], [U **mladega** pogovora nema E1032], [poljubi je **među** oči vrane E1035], [a belijem zubom **poškripljuje** Đ2450], [**ne dobavlja**j sa mora hećima E1035], [na grobu joj crno **trnje** raslo E2036], [Šuti,

²⁴ Vidjeti: Halilović, "Bosanskohercegovački govori", 37–38; Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, 69; Kuna, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, 16–18; Peco, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, 91–101; Isti, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, 69–71.

brate, **zagrmjelo** na te Đ11754], [u halvatu abdest **uzimljući** E1032], [bego bi ti lice **obljubijo** Đ11754], [da se ženi za **nedjelju** dana E2451], [Dok pokupim **kićene** svatove E971], [ona **leže** u mehku postelju E2451], [pa **dozivilje** sina Muhameda E2127]

Praslavenske grupe *st* i *sk* su u refleksu s jotom dale grupu *šč*. Uz nju će se kasnije naporedo razviti i grupa *št*, koja će sve češće biti bilježena: [Pa on **spušti** sedefli tamburu E2036], [da mu **spušte** tuze od perčina E2036] [**Pospuštajte** lagana nosila E2036], [da me **ište** za Ahmeta sina E1032], [Daj mi, sine, burme i **pršćenje** Đ11725], [i **povešću** tvog jedinka sina Đ2291].

Novo jotovanje obuhvata suglasnike *t* i *d*, i to samo u sastavu složenih glagola prema infinitivnom obliku *ići*: [da sad knjiga žalovita **dođe** E1032], [Kad **uniđe** u šikli odaju E2274], [**ne vide** ga Zlatija đevojka, / već ga **vide** Zlatina nevjesta E2036], [pa **otiđe** svojoj jedinici E2451], [a **prileće** aga Hasanaga Đ2618], [dva joj zdrava **izlećela** zuba E1032], [**polećela** niz nove ahare E2036], [Koja te je sreća **naćerala** E2129].

Najnovije jotovanje je posljednja vrsta alternacije u kojoj u dodir dolaze kratki jat sa suglasnicima *l* i *n*: [nije **ljepši** cvijet procvatio Đ2251]. Međutim, u govornom jeziku ova promjena je zahvatila i druge suglasnike u riječima s jatom, pa su ti oblici postali veoma česti i u pjesmama:

[Poslušaj je **dever** Muhamede, / pa on sjaha lijepu **devojku** E2274], [**deverove** u šikli odaje Đ2251], [Otvor' vrata, dvoje **dece** mlado E2036], [**onde** ćete moga Muja naći E2036], [Eto mene u prvu **nedelju** E1992], [što je dosta za **nedelju** dana E2129], [**De** s', Hasane, **nide** te ne bilo E2451], [**onde** imam Bogom pobratima E2451], [Sude baci lijepa **devojka** Đ1318]

3.9. Jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe

Kada su suglasnici *s*, *z* i *h* ispred palatala, isključujući sonant *j*, tada dolazi do njihove zamjene u *š* i *ž*: [Bješe **Vlašće** leglo u postelju Đ11686], [Kad je **Vlašće** vid'lo abahiju Đ11686], [**ne šće** joj ih beže pokloniti E2129], [**Ne šće** bego lova ni loviti Đ11725].

Kada je sonant *n* ispred praskavih suglasnika *b* i *p*, tada on prelazi u drugi sonant *m*. Primjeri s takvim jednačenjem ograničeni su na vlastito ime Stambol: [Ferman stiže iz

Stambola grada E2129], [Meni ferman stiže i' **Stambola** Đ11747], [i posječe **Stambolku** djevojku Đ2450].

Jednačenje po mjestu tvorbe prisutno je u jednom primjeru, naporedo s još jednom promjenom – gubljenjem suglasnika. U tom primjeru suglasnik *z* je ispred suglasnika *s*, pa je prvo izvršeno jednačenje po mjestu tvorbe, a kasnije i stapanje dvaju suglasnika: [njenog baba s glavom **rastaviti** Đ2331].

Česta upotreba pojedinih jezičkih osobina u poetskom jeziku je prisutna radi ispunjenja metričkih obrazaca baladnog stiha koji se javlja u osmercu, desetercu i trinaesteru. Iako je nesimetričnim desetercem ili tzv. junačkim desetercem “spjevana cijela epska usmena poezija (otuda naziv junački)”²⁵, najveći broj pjesama predmetnog korpusa kazivan je upravo u tom stihu.

U nekim stihovima se vidi narušavanje metričkog obrasca. U takvim primjerima očito je da kazivačica, u trenutku dok gradi i izgovara pjesmu, pogrešno odabire neki oblik i tako smanji ili poveća stih za jedan slog u odnosu na metar u kojem je počela kazivati pjesmu. Tih nekoliko grešaka – ako će biti tako imenovane, s obzirom na to da se cijela analiza zasniva na metričkim obrascima – ne bi trebale umanjivati umijeća kazivačica, kako se često označavaju pridjevima “loše” i “dobre”. O tome Albert Lord kaže:

Prisiljen da brzo sastavlja prilikom izvođenja, pevač priča, kao što se može i očekivati, pravi povremeno greške u građenju stihova. Tekstualno, njegov stih može da bude za slog duži nego što treba ili za slog kraći. To ga ne ometa u izvođenju, a njegovi slušaoci jedva da primećuju ove stihove pošto se oni razumeju u pevačevu umetnost i ove neznatne varijacije prihvataju kao savršeno normalna odstupanja.²⁶

Kazivač/kazivačica prije nego počnu graditi i kazivati svoje stihove, dok su još slušali prethodnike, naučili su da svoje misli stavljaju u određen okvir u kojem će ispjevati tu pjesmu: “Od tada sve što radi mora da bude unutar granica ritmičkog obrasca. U jugoslovenskoj tradiciji taj ritmički obrazac, najprostije rečeno jeste stih od deset slogova s cezuroom posle četvrtog.”²⁷

²⁵ Porobić, *Ispitivanje razvoja versifikacije u poeziji Bosne i Hercegovine*, 179.

²⁶ Lord, *Pevač priča (1)*, 82.

²⁷ Isto, 52.

Kasnije, u svojoj pjesničkoj tradiciji, kazivači/kazivačice naučili su ponavljati prostorno-vremenske varijacije u rasporedu od deset slogova.

Pojam *riječ* je za njih nepoznata, pa će na takvo pitanje odgovoriti zvučnom skupinom dužine jednog stiha. Tek dolaskom zapisivača i bilježenjem onoga šta kazuju kazivači/kazivačice se upoznaju i shvataju pojam *riječi* i *stiha*, jer ih do tada nisu poznavali kao takve.

Izabrane i opisane dijalektološke osobine su pokazatelji u kojim okvirima usmeni kazivači/kazivačice grade pjesme. U njima se otkriva jezik kazivača/kazivačica, jezik njihovog područja. Međutim, da bi napravili ovako duge pjesme u zadatom metru, kazivači/kazivačice se nisu samo oslanjali na svoju jezičku tradiciju, u najužem smislu, nego su u kontaktu s drugim kazivačima/kazivačicama iz drugih sredina ili, čak, istih sredina a drugih etničkih ili religijskih skupina, preuzimali one oblike koji su im bili potrebni za njihovo stvaranje.

Na takve utjecaje ukazuje Asim Peco, koji u knjizi *Govori istočne i centralne Hercegovine* izdvaja preuzete osobine od neke druge skupine te pokazuje uklapanje i miješanje s vlastitim. Kako nema kazivačica različitih skupina u proučavanom korpusu, takvo poređenje nije moguće izvršiti na toj građi.

4. POETSKE FORMULE BALADA

Temelj poetskoj usmenoj formuli dali su Parry i Lord nakon što su počeli skupljati materijal na južnoslavenskom području. Svoju i Parryjevu teoriju Lord je prvi put 1960. godine objavio u knjizi *The Singer of Tales*. Otkrivajući tajnu kako su nastali i kako su sačuvani dugi Homerovi spjevovi *Ilijada* i *Odiseja*, Parry je došao do balkanskog Homera, Avde Međedovića, koji je ispjevao dvije pjesme s oko 12 000 i 13 000 stihova. Tako su Parry i Lord došli do ideje ponavljanja i stvaranja novih formula koje su epskom pjevaču/kazivaču pomogle da otpjeva pjesmu i po nekoliko hiljada stihova.²⁸

Pod pojmom *formula* Parry je podrazumijevao “skupinu reči koja se redovno koristi pod istim metričkim uslovima da izrazi datu osnovnu ideju”²⁹. Na ovu definiciju Lord je još dodao da se takve formule mogu javljati kao polustihovi ili stihovi, i nazvao ih još *ponavljanim frazama*. Važno je reći da te formule, a tako i cijele pjesme, kazivači i kazivačice nisu bilježili i učili napamet, nego su ih u trenutku usmenog izvođenja sastavljali. Na pitanje kako dolazi do stvaranja tako velikog broja stihova i kako neko uopće postaje usmeni pjevač, Lord utvrđuje tri faze razvoja.³⁰

Prva faza podrazumijeva mladića koji nesvjesno želi postati vrsni majstor u sastavljanju i kazivanju stihova. U tom periodu on sjedi i sluša sve pjevače koji su u njegovoj okolini. Nerijetko je da mladići taj zanat uče najprije od svojih djedova ili očeva. U ovom stadiju budući pjevač usvaja prvo teme o kojima se govori u pjesmama, povijesne događaje, upoznaje se s junacima i njihovim imenima. Istovremeno prati ritam pjesme i nesvjesno usvaja da svoje misli treba izraziti u određenom metričkom obrascu. Kako pjevač u svom pjevanju stalno ponavlja iste ili slične formule, tako ih i on počinje upijati. Ta faza se zove faza slušanja i upijanja/usisavanja znanja.

Druga faza je faza primjene. To je trenutak kada “pevač otvori usta da zapeva, bilo uz instrumentalnu pratnju ili bez nje”³¹. U toj fazi mladi pjevač se susreće s mnogim problemima. Prvi problem mu je da svoje misli izrazi u utvrđenom metru, što je za njega bio deseterac s pauzom (cezurom) nakon četvrtog sloga. Da bi riješio taj problem, pjevač mora usvojiti dovoljan broj formula koje mu onemogućavaju da izlazi iz zadatog okvira. Ali mladi pjevač nije imao svijest da slušajući svoje učitelje zapravo pamti neku formulu. Faza primjene završava

²⁸ Vidjeti: Lord, *Pevač priča (I)*, 19–20, 90.

²⁹ Lord, *Pevač priča (I)*, 21.

³⁰ Detaljni opis faza razvoja vidjeti više u: Lord, *Pevač priča (I)*, 51–61.

³¹ Isto, 52.

kada pjevač uspije otpjevati jednu cijelu pjesmu, razvijenu ili ne, nakićenu ili ne, pred publikom. Važno je da je otpjevao jedan zaokružen povijesni događaj.

Treća faza je kada pjevač slobodno pjeva pred kritičkom publikom i zna otpjevati više pjesama. U toj fazi on ponavlja formule koje je još zapamtio od svog učitelja, ali je sada sposoban da gradi svoje, nove formule koje stvara po uzoru na one što već zna. Za njega je sada dovoljno da za neku pjesmu čuje njenu povijesnu građu i on počinje graditi samo svoju verziju te pjesme.

Na otpjevanu pjesmu neće utjecati samo pjevačevo učenje i sastavljanje formula te vladanje ritmičko-metričkim obrascima i građom. Na pjevanje će utjecati okolina u kojoj se pjevač zadesio. On mora imati pripovjedačku vještinu kako bi svoju publiku zadržao dok kazuje tako duge pjesme. Ako je publika nemirna i nezainteresirana, to će uveliko smanjiti dužinu pjesme.

Posebne su okolnosti u kojima je žena kazivala svoju pjesmu. Žene u tom periodu su imale svoja “ženska sijela” na kojima su kazivale pjesme. Da bi napravili tipično okruženje i ugodnu atmosferu prilikom snimanja kazivačica, Parry i Lord su okupljali njima poznate žene te ih podsticali na uobičajena druženja. Međutim, i u takvim slučajevima znalo se desiti da kazivačica ne može pjevati ili stane na jednom dijelu pjesme i ne zna dalje nastaviti. Prisutnosti nepoznatih ljudi uzrokovale su njeno uzbuđenje s posljedicom u izvođenju pjesme. O tome Aida Vidan kaže:

Although the audio materials provide the types of data (music, pauses, pitch, interactions amongst singers, etc.) lacking in the written materials, it also shows how these exceptional circumstances caused most of the ballads to become truncated and to be delivered in a considerably poorer version than those performed for the singers' relatives/friends in a customary setting. In quite a few instances the singers complained to Parry and Lord that they forgot how the song continues and would abruptly end their singing at virtually any point, but there is written evidence that under different circumstances they remembered the ending of the song quite well, or at least were able to finish a song in some logical way.³²

Do sada nisu utvrđene poetske formule pjesama koje su kazivale žene. Lordova smrt prekinula je istraživanja lirskih pjesama i balada, ali je njegova supruga Mary Louise Lord sakupila njegove bilješke, priredila i objavila knjigu *The Singer Resume the Tale*. Za analizu tih pjesama Lord je koristio kratke latvijske pjesme *dainas* te jugoslavenske pjesme iz zbirke

³² Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*, 10.

Milman Parry. Tom analizom Lord je nastojao utvrditi da li su kazivačice te kratke pjesme mogle pamtiti i kazivati ili su i njih gradile u toku izvođenja.³³

Uz pomoć brojnih varijanti u Parryjevoj zbirci došao je do zaključka da ni te pjesme nisu pamćene napamet.³⁴ Ali u svojoj analizi Lord nije koristio poetske formule kako bi otkrio način građenja tih pjesma, kao što je utvrdio za epske. Tu je Lord pjesme dijelio na određene dijaloške etape i tako poredio više varijanti jedne pjesme. Utvrdio je da, bez obzira na dužinu pjesme ili žanr, svaka pjesma ima svoju jezgru na koju kazivač/kazivačica mogu dodavati nove elemente.

Formula je skupina riječi koja može obuhvatiti cijeli stih ili jedan njegov dio. Mnogo je primjera i jednih i drugih vrsta formula s obzirom na raspored slogova i pauzu unutar stiha. Epski svijet je nemoguće zamisliti bez konja, pa su prve i najzastupljenije formule zabilježene upravo s tom imenicom ili drugim imenicama koje označavaju konja ili njegovu vrstu.³⁵ Međutim, balada tematski ne zahtijeva mnogo pojavljivanje konja i junaka. U cijelom korpusu prisutne su dvije vrste formula s imenicom konj. Prva formula javlja se u drugom dijelu stiha s rasporedom slogova 2 – 4, gdje se imenica *konj* u kosom padežu kombinira s nekim glagolom:

[na gotove **konje posjedoše** E2129]

[Htjede Đuro **konja odmoriti** E2129]

[Tu su pobre **konje razjahali** E2129]

[i debele **konje pojahati** Đ11747]

[tu debele **konje povezaše** Đ11747]

[Hasanaga **konja zaigrava** E2315]

[Hasanaga **konja razigrava** Đ2618]

Druga formula s imenicom konj također se nalazi iza cezure, a čine je jednosložni prijedlog uz imenicu *konj* u kosom padežu i imenica *djevojka* ili njen jotirani oblik *đevojka*:

[A zakuka **na konju đevojka** Đ11686]

[pa on sjaha **sa konja đevojku** Đ11686]

[al' ga čeka **na konju djevojka** E971]

³³ Vidjeti, Lord, *The Singer Resume the Tale*, 22,

³⁴ Isto, 33.

³⁵ Vidjeti više u: Ćušić, *Epska formula kao instrument čuvanja tipičnih crta bosanskog jezika na primjeru epskih pjesama Parryjeve zbirke*, Sarajevo: [T. Ćušić, 2012].

[dok zapjeva **na konju djevojka** Đ2314]

[On prifati **sa konja djevojku** Đ2314]

Kako epska formula s imenicom *konj* nije zastupljena u ovom korpusu, što je i očekivano s obzirom na to da je riječ o baladama, jasno je da se nekom drugom formulom moraju temeljiti te pjesme. S obzirom na tematski okvir balada imenica *djevojka* se javlja najviše, sedamdeset i četiri puta samo u užem korpusu. Frekvencija te imenice omogućila je ponavljanje nekoliko vrsta formula koje bi bile jedinstvene za balade.

Prva formula s imenicom *djevojka* obuhvata cijeli stih. U prvom dijelu stiha je četverosložni glagol, a nakon cezure je zadnja riječ uvijek trosložna imenica *djevojka* (4 || 3 – 3):

[odvedoš lijepu **djevojku** E1035]

[izvedoš lijepu **djevojku** E2451]

[odvedoš lijepu **djevojku** E2451]

[progovara Livanjka **djevojka** E971]

[izvedoš Stambolku **djevojku** Đ2450]

[Progovara lijepa **devojka** Đ2331]

[Progovara lijepa **devojka** E1992]

[Dovedite lijepu **devojku** Đ2251]

[Obukoše lijepu **devojku** Đ2251]

[Dovedoš lijepu **devojku** E2036]

[omiljila travnička **devojka** E2036]

[izvedoš Stambolku **devojku** Đ2314]

Ako je glagol u prvom dijelu trosložan, polustih od četiri sloga popunjava veznik, a drugi dio ostaje nepromijenjen. Onda je prisutan oblik 1 – 3|| 3 – 3:

[Kad nalježe Livanjka **djevojka** E971]

[dok zapjeva Stambolka **djevojka** Đ2450]

[pa govori Stambolki **djevojci** Đ2450]

[i posječe Stambolku **djevojku** Đ2450]

[a govori lijepoj **devojci** E2036]

[pa večera gosposka **devojka** Đ11686]

[pa govori lijepa **devojka** Đ11686]

[i dovede lijepu **devojk**u Đ7086]

[pa govori lijepoj **devojci** Đ7086]

[što govori Stambolka **devojka** Đ2314]

Drugi način ispunjavanja prvog dijela nesimetričnog stiha je dodavanjem zamjenice uz glagol. Ako glagol ostane trosložan, dodaje se enklitički oblik zamjenice kojom se popunjava jedan slog; a ako je glagol dvosložan, zamjenica je u svom punom obliku. U oba slučaja drugi dio stiha od šest slogova ostaje isti i uvijek ima raspored 3 – 3:

[vjenčaše mu Livanjku **djevojk**u E971]

[uzmuči se lijepa **djevojka** Đ2450]

[dovela mu lijepu **devojk**u E2036]

[Dovela ti lijepu **devojk**u E2036]

[Govori mu lijepa **devojka** Đ11686]

[Udade se lijepa **devojka** Đ7086]

[Uzmuči se lijepa **devojka** Đ2314].

[Fala tebi, lijepa **djevojk**o E2460]

[Čuješ mene, lijepa **devojk**o Đ2251]

[Čuješ mene, lijepa **devojk**o Đ11686]

Ponekad se formula u kojoj je glagol dvosložan popunjava dvosložnom imenicom. Tako nastaju unutrašnji simetrični polustihovi 2 – 2 || 3 – 3. Ti primjeri su u korpusu rijetki:

[Suze roni lijepa **devojka** E2274]

[Knjigu piše lijepa **devojka** Đ2251]

[Sude baci lijepa **devojka** Đ1318]

[rodi sina lijepa **devojka** Đ2314]

Zanimljivo je da se u gotovo svim pojedinačnim primjerima u drugom dijelu stiha javlja isti skup riječi od pridjeva *lijepa* uz imenicu *djevojka* u svim padežima. To bi bila najučestalija formula (36 puta) u predmetnom korpusu s obrascem 3 – 3:

[pa govori **lijepoj devojci** Đ7086]

[Oj Boga ti, **lijepa djevojk**o E2460]

[a veli mu **lijepa devojka** Đ2331]

[Oj kaduno, **Stambolko djevojk**o Đ2450]

[pa on sjaha **lijepu devojku** E2274]
[A da vidiš **lijepu devojku** Đ2251]
[već mu prosi **travničku devojku** E2036]
[Govori mu **lijepa devojka** Đ11686]
[Čuješ mene, **lijepa devojko** Đ11686]
[pa večera **gosposka devojka** Đ11686]
[izvedoše **lijepu djevojku** E2451]
[izvedoše **Stambolku devojku** Đ2314]
[Uzmuči se **lijepa devojka** Đ2314]

U drugom polustihu javlja se još jedna formula od jednosložnog prijedloga *na/u/sa*, zatim dvosložne imenice u genitivu ili lokativu i trosložne imenice *djevojka*. Takav raspored riječi gradi obrazac 1 – 2 – 3:

[A zakuka **na konju devojka** Đ11686]
[dok zapjeva **na konju devojka** Đ2314]
[al' ga čeka **na konju djevojka** E971]
[Uranila **na kuli devojka** E1032]
[Uranila **na kuli devojka** E1992]
[Uranila **na kuli devojka** Đ2331]
[pa on sjaha **sa konja devojku** Đ11686]
[On prifati **sa konja devojku** Đ2314]
[on isprosi **u Novom devojku** Đ7086]

Lord je u svom radu *The Singer of Tales* utvrdio četiri osnovna tipa formula. Prvi tip su formule imenovanja. To su formule koje se sastoje od imena, prezimena ili titule nekog lika. Drugi tip formula obuhvata glagole koji izražavaju osnovnu radnju pjesme. I treći i četvrti tipovi su vremenske i mjesne formule.

4.1. Formule imenovanja

Formule imenovanja (F1) su najbrojnije u proučavanom korpusu, pa su zato prikazani primjeri samo iz užeg korpusa, to jest iz balada kazivačica Đule Dizdarević i Emine Šaković. Ti formulni obrasci obuhvataju polustihove, prije ili poslije cezure, koji se odnose na ime i prezime lika balade ili njegovu titulu.

U prvom polustihu javlja se nekoliko tipova formula. Kao cijeli polustih mogu se javiti četverosložni oblici imena ili prezimena:

[**Huseine**, moja vjerna slugo E1032], [**Huseine**, moja vjerna slugo E1992], [**Huseine**, moja vjerna slugo Đ2331], [**Muratbega** proklinjala majka E2451], [**Omerbega** iz Novog Pazara E2451], [**Ferhadbega** iz novog dućana E2451], [**Muhamede**, materino dete E2451], [**Ljuboviću** srce zaigralo E2129], [**Ljubovića** darom darovao Đ11747], [**Hasanago**, živ ne bio majci E971], [**Hasanaga** doma ne bijaše E971], [**Alibegu** ljuba omiljela E2460], [**Muhamede**, moj rođeni sine E2127], [**Muhamedu** mjesto načinila E2127], [**Hasanaga** konja zaigrava E2315], [**Hasanaga** konja razigrava Đ2618]

Ako je ime u trosložnom obliku, formula se za jedan stih popunjava veznikom, uzvikom, prijedlogom ili prilogom, pa ima oblik 1 – 3:

[**pa Zlatiji** prilazi polako E1035], [**Oj Zaime**, moja draga dušo E2274], [**već Murata** iz donje mahale E2451], [**od Murata** bega Tanovića R2451], [**De s', Hasane**, niđe te ne bilo Đ11686], [**gdje Alibeg** vjernu ljubku kara E2460], [**što Alibeg** ljubku milovaše E2460], [**što Alibeg** ljubku milovaše E2127], [**a Alibeg** uči u Kuranu E2127], [**i Mujova** debela dorina Đ2291].

Česta upotreba hipokoristika u baladama, i općenito u usmenoj poeziji, rezultat je metričkih obrazaca u koje se pjesma uglavljuje. Ako se pojavi hipokoristik, on je redovito dvosložnog oblika, pa se cijela formula još popunjava vezama priloga, prijedloga, enklitičkih oblika zamjenica, pomoćnih glagola i veznika. Uz hipokoristike javljaju se i imena u dvosložnom obliku. Takve formule imaju obrazac 1 – 1 – 2:

[**kad je Ahmet** knjigu prihvatio E1032], [**Kad je Mujo** knjigu proučio E1992], [**kad je Mujo** knjigu proučio Đ2331], [**Za to Zlata** haje i ne haje E1035], [**kad mu Zlata** u budžaku dvori E1035], [**Sve to Mujo** i sluša i gleda E1035], [**Kad je Zaim** vidje viš glave E2274], [**a ja Zlati** nikad dovijeka E2036], [**pa je Muju** Jasin izučila E2036], [**dok je Muju** perčin odgojila E2036], [**al' se Zlata** s dušom aildisa E2036], [**a viš' Zlate** lozu posadiše E2036], [**nek' se Zlata** oko Muja vija E2036], [**jer u Fate** ima mušterija E2451], [**Kad te Đuro** razumio reči E2129], [**Kad te, Fato**, dobra sreća nađe Đ7086], [**U te Zlate** niđe ništa nema E2334], [**Daj mi, Salko**, ibrišima konca E2460], [**dok na Muju** nišan sastavio Đ2291]

Najbrojnije formule prvog polustiha su one sastavljene od dvosložnog imena i dvosložnog glagola. U rasporedu 2 – 2 i ime i glagol mijenjaju te pozicije:

[**Sade Ahmet** niz bijelu kulu E1032], [**Mujo bješe** siš'o na avliju E1992], [**Dode Huso** curi u odaju Đ2331], [**dade Husu** stotinu dukata Đ2331], [**Pade Zlata** sa mehka dušeka E1035], [**uze Zlatu** na bijele ruke E1035], [**nema Muja** da skine devojkicu E2036], [**Kaž'te Muju** da ga zove majka], [**Pode Mujo**, povrnu ga Zlata E2036], [**podaj Emi**, svojoj miloj seki E2451], [**Kucnu Murat** halkom na vratima E2451], [**Side Anda** na mermer avliju Đ11686], [**Đuro bješe** rano uranio E2129], [**skoči Đuro** na noge lagane E2129], [**metnu Muja** na jelu zelenu E2315], [**misli, Mujo**, da te ljulja majka E2315], [**Turi Ala**, Pirinbegovica Đ2618], [**misli, Ale**, da te doji majka Đ2618]

Drugi polustih, u nesimetričnom desetercu sastavljen od 6 slogova, također ima nekoliko tipova formula. Nije zanemarljiv broj formula koje imenom ili prezimenom popunjavaju cijeli šestosložni oblik. Te formule specifične su što gotovo uvijek nose žensko ime, nastalo tradicijskim običajima imenovanja:

[Odpisuje **Šestokriloviću** Đ2251], [A da vidiš **Šestokrilovića** Đ2251], [Snaho moja, **Hasanaginice** E971], [Ti mi prosi **Muratbegovicu** Đ11725], [E ne boj se, **Alibegovice** E2334], [Dobra srca **Alibegovica** E2334], [nevjestici **Alibegovici** E2460], [Kad to čula **Alibegovica** E2460], [porodi se **Alibegovica** E2460], [Obudovlje **Omerbegovica** E2315], [knjigu piše **Omerbegovici** E2315], [Poručuje **Omerbegovica** E2315], [Turi Muja, **Omerbegovice** E2315], [Uzmi prsten, **Pirinbegovice** Đ2618], [Poručuje **Pirinbegovica** Đ2618], [A zapjeva **Pirinbegovica** Đ2618], [i on ode **Alibegovici** Đ2291], [Čuješ 'i me, **Alibegovice** Đ2291]

Najveći broj formula imenovanja u cijelosti imaju formulni obrasci 2 – 4 ili 4 – 2, sačinjeni od imena i prezimena ili, u drugom slučaju, imena ili prezimena i titule. U tim formulama karakteristična je pojava zamjene padežnih oblika nominativa i vokativa, što omogućava jedan slog više, kako bi se ostvario nesimetrični oblik stiha:

[Ko' je kula **Orlanović Muja** E1992], [Progovara **Orlanović Mujo** E1992], [na Orlinu **Orlanović Muju** Đ2331], [Ašikuje **Turundžija Mujo** E1035], [pa on piše **Ajanovoj Zlati** E1035], [Srce, dušo, **Ajanova Zlato** E1035], [Progovara **Ajanova Zlata** E1035], [Zaprosio **Zaim Osmanaga** E2274], [knjigu piše **Zaim Osmanaga** E2274], [i dovede **Ljubovića Fatu** E2451], [sa devojkicom **Kumulića Hankom** Đ11686], [Srce, dušo,

Kumulića Hanko Đ11686], [cura misli **Hasko Čelebiću** Đ11686], [pa on ubi **Kuturicu Rama** Đ11686], [do vezulje **Velagića Fate** E2460]

[od Turčina **Jusuf alajbega** E1032], [O moj sine, **Ahmet alajbeže** E1032], [od Turčina **Jusuf alajbega** E1992], [poklonio **begu Crnčeviću** E1992], [Kakva kažeš **bega Crnčevića** Đ2331], [Zaproši je **beže Alibeže** E1035], [od Murata **bega Tanovića** E2451], [i pred njima **beže Muratbeže** E2451], [već čuvenog **bega Tanovića** E2451], [Što je s hajrom, **beže Ljuboviću** Đ11747], [Privuče se **beže Ljuboviću** Đ11747], [za silnoga **agu Hasanagu** E971], [Dodija se **agi Hasanagi** Đ7086], [ali neće **beže Muhamede** Đ2450], [Kulu gradi **bego Alibego** Đ11725], [A da vidiš **bega Alibega** Đ11725], [ispod dvora **bega Muratbega** Đ11725], [za silnoga **bega Đumišića** E2334], [Kupi svate, **ago Hasanago** E2315], [Razbolje se **aga Hasanaga** Đ2618], [A da vidiš **bega Alibega** Đ2291]

Ako je ime trosložnog oblika, i drugi dio tog formulnog obrasca, prezime ili titula, javlja se u istom obliku. Takve formule imaju raspored 3 – 3 te se javljaju u dvije pjesme:

[poklonio **Bojičić Alagi** E1032], [dok je živa **alajbeg Ahmeta** E1032], [nosi knjigu **alajbeg Ahmetu** E1032], [uranio **alajbeg Ahmete** E1032], [pobratima **Janković Stojana** Đ11686], [pa on zove **Janković Stojana** Đ11686], [Pobratime, **Janković Stojane** Đ11686], [pa govori **Janković Stojane** Đ11686],

Formulni obrazac 2 – 4 ili 4 – 2 javlja se i onda kada uz dvosložno ime četverosložni dio popunjava glagol:

[ja ću moju **Zlatu izbaviti** E1992], [sa sveg srca **uzdahnula Zlata** E1035], [sve je meni **Zaim donosio** E2274], [saklonjaše, **Muja povedoše** E2936], [uz tamburu **Zlatu pripijeva** E2036], [što mi ga je **odgojila Zlata** E2036], [Mome Muju **omrznula Zlata** E2036], [selam ti je **ostavio Mujo** E2036], [što mu ga je **odgojila Zlata** E2036], [Daleko ih **Fata ugledala** E2451], [onda Hasan **Hanki govoraše** Đ11686], [u kahvi je **Rama nalazijo** Đ11686], [uz pletivo **Fatu sjetovaše** Đ7086], [pa je ludo **zaljuljala Muja** E2315], [pa iz jele **izvadiše Muja** E2315], [Dok se vile s **Mujom zabavile** E2315], [Ko bi meni **pogubio Muja** Đ2291], [ja ću tebi **pogubiti Muja** Đ2291], [tamo ću ti **pogubiti Muja** Đ2291], [Ja sam tebi **pogubio Muja** Đ2291]

Posebno utvrđeni formulni obrasci za baladu imaju oblik 2 – 4 ili 4 – 2. Imenovanje se sastoji od imena lika i njegove porodične ili rodbinske veze u odnosu na drugi lik. Formule

nastaju iz tematsko-sadržajne prirode balada, čija je radnja smještena u krugu porodice. Ti odnosi iskazani su imenicama sin, djever, sestra, brat, zaova. A prema bliskosti tu je i imenica sluga, koji je u kući bio jednak s njenim ostalim članovima.

[Ona zove **slugu Huseina** E1032], [da me ište za **Ahmeta sina** E1992], [progovara **sluga Huseine** E1992], [Pa doziva **slugu Huseina** Đ2331], [Poslušaj je **djever Muhamede** E2274], [Ona zove **zaovicu Zlatu** E2251], [pa doziva **sina Muhameda** E2451], [Ali štiti **bratac Muhamede** E2451], [pa on zove **sestru Anđeliju** Đ11686], [kol'k' do svoje **sestre Anđelije** Đ11686], [i jendiju **sestru Anđeliju** Đ11686], [dok eto ti **brata Muhameda** E971], [O moj brate, **djever Muhamede** E971], [To su dvori **brata Hasanage** E971], [A da vidiš **djever Muhameda** Đ2314], [Sve to sluša **djever Muhamede** Đ2450], [Ču li mene, **bratac Hasanaga** Đ2450], [pa dozivlje **sina Muhameda** E2127], [Prođi, sjedi, **djever Muhamede** E2127], [Prođi, sjedi, **brate Muhamede** E2127]

Neki formulni obrasci mogu se povezati s određenim tematsko-motivskim krugovima balada. Formule s imenicom *sluga* čine prvi tip balada, u kojima otac ili majka svoju kćerku obećavaju nevoljenom muškarcu. Saznavši za to, djevojka piše svome voljenom da je spasi i to pismo šalje po svom slugi. Veoma česta formula je s imenicom *djever*, uz koju se redovno javlja isto ime – Muhamed.

Ti formulni obrasci oduhvataju tri motivska kruga balada koji se tiču djevojačke udaje. Prvi tip ima najviše varijanti u korpusu, a odnosi se na balade u kojima majka svojim prokletstvom uzrokuje sinovljevu bolest, nakon čega on poručuje svojoj djevojci da se udaje za drugoga. Najčešće to biva njegov drug. Dok su svatovi na putu, djevojka moli djevera da se zaustave kraj kuće njenog nesuđenog, kako bi mu vratila sve blago koje joj je darovao.

Drugi tip balade s formulnim obrascem *djever/djever Muhamed* ima, također, svoje tri varijante u ovom ciklusu. To su balade u kojima je muž uvjeren da je njegova supruga nijema, pa želi dovesti drugu ženu. Kada svatovi dovode novu mladu, djever savjetuje svoju snahu šta da učini kako ne bi nastao novi brak. I treći tip balada odnosi se na period nakon što se svatovi vrate kući s djevojkom koja je zatrudnjela prije udaje. Saznavši djevojčino stanje, djever, najčešće, traži od svoga brata da je ubije.

4.2. Glagolske formule

Glagolske formule (F2) čine drugi skup Parry-Lordove podjele formulnih obrazaca. Kao i kod imenskih, brojni su primjeri glagolskih formula. One mogu zauzimati jedan cijeli polustih, kao što su sljedeći primjeri:

[**Uranila** na kuli đevojka E1032], [**Mnidijaše** niko ne čujaše E1032], [**uranila**, glasno zapjevala E1992], [**poklonio** begu Crnčeviću E1992], [**Progovara** lijepa đevojka E1992], [**Podranio** Orlanović Mujo E1992], [**Progovara** lijepa đevojka Đ2331], [**Ašikuje** Turundžija Mujo E1035], [**ašikuje** tri godine dana E1035], [**ukopaše** jedno kraj drugoga E1035], [**donosio** i svilu i zlato E2274], [**Odpisuje** Šestokriloviću Đ2251], [**Prifatiše** ate i paripe Đ2251], [**Obukoše** lijepu đevojku Đ2251], [**obukoše** dibu i kadifu Đ2251], [**saklonjaše**, Muja povedoše E2036], [**uranila** Mujagina majka E2036], [**okupaju** đulsijom vodicom E2036], [**Upadoše** svati u avliju E2451], [**razjahaše** kićeni svatovi Đ11686], [**Progovara** Hasanage majka E971], [**progovara** Livanjka djevojka E971], [**Tumačiti**, tabir učiniti E2460], [**poklonila** tri ogre dukata E2460], [**Zafaljuje** Alibegovica E2460], [**Obudovlje** Omerbegovica E2315], [**Obudovlje** Pirjanbegovica Đ2618], [**Poručuje** aga Hasanaga Đ2618], [**natovari** devet seisana Đ2618], [**Progovara** aga Hasanaga Đ2291], [**Natovari** sve Mujovo blago Đ2291]

Ako glagol nema dovoljan broj slogova da bi činio cijeli prvi polustih, formulni obrazac se dopunjava nekom jednosložnom riječju, punoznačnom ili nepunoznačnom. Najčešće su to veznici, a ponekad i zamjenice. Takvi obrasci imaju raspored 1+3:

[**i uljeze** u odaju kćerki Đ2331], [**da udari** kujundžiju Ala E1035], [**To začuo** Zaim Osmanaga E2274], [**i darujem** zlatnim boščalukom E2274], [**On pokupi** hiljadu svatova Đ2251], [**on pokupi** dvadeset jendija Đ2251], [**Kad uljeze** u odaju mlada Đ2251], [**a zapjeva** đever Muhamede Đ2251], [**Vi otid'te** Zlati pod pendžere E2036], [**pa doziva** sina Muhameda E2451], [**Dok pokupim** kićene svatove E971], [**a kucaju** jasni daulbazi Đ2314], [**On prifati** sa konja đevojku Đ2314], [**da prišijem** na ogre dukate E2460], [**on ostavi** siroticu Muja E2315], [**On pokupi** kitu i svatove Đ2618]

U toj grupi izdvaja se jedan primjer koji, kako bi ispunio četverosložni polustih, ima glagol u futuru I, izgovoren i zabilježen sastavljeno. Time je omogućen raspored od jednosložnog veznika i trosložnog oblika glagola: [**i povešću** tvog jedinka sina Đ2291].

Isti raspored od jednosložnog veznika i trosložnog glagola bez izuzetka se javlja u stihovima u kojima je riječ o kićenju djevojke, a u ostatku stiha se nabraja nakit kojim se djevojka ukrašava ili, rjeđe, odjevni predmet:

[**pa izvadi** svileno odjelo Z2903], [**pa oblači** Zlatija djevojka Z2903], [**pa oblači** Ajkunu djevojku K2224], [**a metnuše** biser i dukate Đ2251], [**te oblači** difu i kadifu Đ11686], [**pa udara** biser i dukate Đ11686], [**pa udari** biser i dukate E971], [**i udari** biser i dukate E971], [**i obuče** dibu i kadifu E971]

Ako se trosložni glagolski oblik dopunjava jednosložnom riječcom ili, rjeđe, zamjenicom, kod takvih formulnih obrazaca prvo mjesto zauzima glagol a onda jednosložna riječ, pa imaju raspored 3+1:

[**Govori mu** ostario babo E1032], [**otište ga** poljem zelenijem Đ2331], [**Zaproši je** beže Alibeže E1035], [**Dadoše je** i ne pitaše je E1035], [**metnuše ih** na jedna nosila E2274], [**Razviše se** svileni bajraci Đ2251], [**vodaju se** ati i paripi Đ2251], [**Poboja se** materina hrana E2036], [**podize se** bratac Muhamede E2451], [**Zaćosa se** Čelebi Hasane Đ11686], [**utegnu se** mukademom pasom Đ11686], [**savili se** svileni bajraci E971], [**Udade se** lijepa djevojka Đ7086], [**Dodija se** Hasanage majci Đ7086], [**razviše se** po nebu oblaci Đ2314], [**vijaju se** svileni bajraci Đ2314], [**Ulazi mu** majka u odaju Đ11725], [**porodi se** Alibegovica E2460], [**prepade se**, ode na čardake E2127]

Glagolska formula koja popunjava prvi četverosložni polustih može imati drugi polustih od imena, prezimena ili titule. Te dvije formule polustihova činile bi jedan formulni obrazac cijelog stiha. To se shematski može prikazati kao F2 | F1, pri čemu je glagol iz F2 uvijek četverosložan, dok se članovi F1 mogu javljati u više kombinacija.

Prvi bi obrazac bio glagol | ime i prezime: [poklonio Bojičić Alagi E1032], [Podranio Orlanović Mujo E1992], [Progovara Orlanović Mujo E1992], [Podranio Orlanović Mujo Đ2331], [Progovara Orlanović Mujo Đ2331], [Ašikuje Turundžija Mujo E1035], [Zaprosio Zaim Osmanaga E2274], [Progovara Zaim Osmanaga E2274].

Drugi obrazac bi u drugom dijelu imao titulu uz ime ili prezime: [uranio alajbeg Ahmete E1032], [poklonio begu Crnčeviću E1992], [poklonio begu Crničiću E1992], [poklonio begu Crnčeviću Đ2331], [poklonio begu Crnčeviću Đ2331], [Poručuje aga Hasanaga Đ2618], [poručuje agi Hasanagi Đ2618], [Ukopaše agu Hasanagu Đ2618], [Poručuje aga Hasanaga Đ2291], [Progovara aga Hasanaga Đ2291].

I treći obrazac bi uz četverosložni F2 oblik imao šestosložni F1 oblik. Taj formulni obrazac uz glagol uvijek veže žensko ime, nastalo tradicijskim običajima imenovanja, čime dobiva dugi oblik i tako sam popunjava šest slogova drugog polustiha: [Zafaljuje Alibegovica E2460], [Obudovlje Omerbegovica E2315], [Poručuje Omerbegovica E2315], [Progovara Omerbegovica E2315], [Obudovlje Pirjanbegovica Đ2618], [Poručuje Pirinbegovica Đ2618], [Povedošė Pirinbegovicu Đ2618].

Dužina glagolske formule zavisi od prisutnosti subjekta ili objekta, koji se usko vežu uz radnju, te njihove dužine u tom formulnom obrascu. Postoje dvosložni glagoli koji će prvi polustih dopunjavati s dvosložnim zamjenicama ili imenicama u službi subjekta ili objekta:

[**Ona zove** slugu Huseina E1032], [**ona piše** knjigu šarovitu E1992], [**Ode Huso** niz bijelu kulu Đ2331], [**prođe cura** Zaimu viš' glave E2274], [**čauš viknu**, dabulhana ciknu Đ2251], [**Mujo gleda**, a majka mu ne da E2036], [**sjede cura** na svoje sanduke E2036], [**Kucnu Murat** halkom na vratima E2451], [**ode Hanka** na babinu kulu Đ11686], [**aga daje** ate nejahate E971],[**aga dava** ate iz podruma Đ7086], [**Ona roni** suze od očiju E2460], [**Trče sluge** agi na muštuluk E2460], [**Mujo pade** u zelenu travu Đ2291]

[**Papir ima** murećefa nema E1032], [**potkuj dora** i napij se pića E1992], [**nosi knjigu** na Orlinu ravnu Đ2331], [**uze Zlatu** na bijele ruke E1035], [**knjigu piše** Zaim Osmanaga E2274], [**knjigu piše** u Livnu Emini E2274], [**uzmi prsten** Šestokrilovića Đ2251], [**Muhlet dajem** cijelu godinu Đ2251], [**prsten daje**, Muju i ne kaže E2036], [**svate kupi** i ne kaza Muju E2036], [**uzmi sablju** u desnicu ruku Đ2450], [**Kulu gradi** bego Alibego Đ11725], [**Kupi ruho** što si ga donela Đ11725], [**Vezak vezla** u Mostaru Zlata E2460], [**turi Muja** u zelenu travu E2315]

Kod tih glagolskih formulnih obrazaca posebno se svojom frekvencijom izdvaja formula *knjigu piše*, koja se može dovesti u vezu s već spominjanom imenskom formulom koju čini imenica *sluga*. Ta glagolska formula javlja se, također, kod istog tematsko-motivskog kruga balada. Djevojka piše knjigu svom dragom, upozoravajući ga da su je roditelji obećali drugome i da pripremaju njene svatove. Tu knjigu nosi sluga, nakon čega i dragi uzvraća pisanjem ili odmah dolazi po djevojku.

Dvosložni glagol *stati* redovno se javlja uz dvosložne imenice koje daju zvučni efekt djevojačkog ukrasa: [**Stade žubor** dibe i kadife Đ2251], [**stade zveka** žutijeg dukata Đ2251], [**stade zveka** sedefli papuča Đ2251], [**stade zveka** sedefli nanula H1070], [**stade žugor** žutije

dukata H1070], [**stade škripa** dibe i kadife H1070], [**stoji zveka**, a u nebu huka D2343], [**stoji žubor** biser i dukata D2343], [**stoji zveka** sedefli nanula D2343].

Formule s glagolom *stati*, koje imaju zadatak da usmjere pažnju na djevojački ukras, javljaju se u dva tipa balada. Prvi tip balada ima nekoliko varijante, u kojima zveket nakita odaje ljubavnicu, koju na kraju ubija djever. Drugi tip balade, u kojem je prisutan taj formulni obrazac, ima samo jednu varijantu. U toj baladi zveka nakita prisutna je prilikom ukrašavanja djevojke pred polazak njenih svatova. Tu glagolsku formulu u prvom polustihu moguće je dovesti u vezu s formulama ukrašavanja, koje su uvijek u drugom polustihu, čineći zajedno jednu formulu koja zauzima cijeli stih, karakterističnu samo za baladu kao vrstu usmenog pjesništva.

Veza glagola sa subjektom ili objektom poznata je i u drugom polustihu. Najčešća formula drugog polustiha je veza četverosložnog glagola i dvosložne imenice:

[Na to joj se babo **razljutio** E1032], [sa sveg srca **uzdahnula** Zlata E1035], Od kako je svijet **postanuo** Đ2251], [Muratbega **proklinjala** majka E2451], [kad je mrka noćca **dolazila** Đ11686], [Mene moja **preklinjala** majka Đ7086], [Kad se mlada neva **podignula** E2460], [Opet njojzi aga **govorijo** Đ2618]

[U duvaru dolaf **otvorila** E1992], [a pod kulom šerbet **pristaviti** Đ2331], [ti u zdravlju svilu **poderala** E2274], [viš' groba im ružu **posadiše** E2274], [što si meni čedo **donijela** Đ2314], [Tumačiti, tabir **učiniti** E2460], [Snaha mu je namaz **pobrkala** E2127], [Hasanaga konja **razihrava** Đ2618], [on je svoju **ogrešijo** dušu Đ2618]

Glagolske formule u predmetnom korpusu najčešće su konstruirane pomoću glagola *govoriti*, kao i drugih oblika tog glagola nastalih prefiksacijom. Razlog velike zastupljenosti tog glagola je u tome što se balade temelje na dramskom dijalogu, pa glagol *govoriti* uključuje nove likove i njihove razgovore. Nekoliko je tematsko-motivskih krugova koji uključuju visoku frekventnost te glagolske formule.

Prvi krug obuhvata sve one balade u kojima kćerka razgovara s roditeljima o svojoj udaji. Ishod tih balada je ili njena prisilna udaja ili bijeg s voljenim dok su drugi svatovi u pripremi. Drugi krug čine one balade u kojima je najviše prisutno ašikovanje dvoje mladih pod prozorom, pa njihovi dijalozi omogućuju veliku upotrebu glagolu *govoriti*. I u tim baladama krajevi su različiti: ili majka kradom ugovara svadbu i prisiljava sina da se vrati kući neželjenoj

mladoj, što dovodi do smrti prvo njenog sina, a onda i njegove djevojke, ili se njihovi sastanci završavaju brakom.

Glagol *govoriti* se u formulnom obrascu prvog polustiha javlja u trosložnom prezentskom obliku, pa se uz njega formula popunjava nekom jednosložnom riječju. Ako je glagol na prvom mjestu u formuli, jednosložna riječ je enklitički oblik zamjenice *mu* ili *joj*.

[**Govori mu** ostario babo E1032], [**Govori joj** sluga Huseine Đ2331], [**Govori joj** tanana robinja Đ2251], [**Govori joj** čelebija Mujo E2036], [**Govori joj** sine Muhamede E2451], [**Govori mu** Kumalića Hanka Đ11686], [**Govori joj** Katurica Ramo Đ11686], [**Govori mu** Kumalića Hanka Đ11686], [**Govori mu** lijepa djevojka Đ11686], [**Govori joj** Janković Stojane Đ11686], [**Govori mu** ostarjela majka E2129], [**Govori mu** beže Ljuboviću E2129], [**govori joj** bego Alibego Đ11725], [**Govori mu** ostarila majka Đ11725], [**Govori mu** beže Muratbeže Đ11725], [**govori joj** bego Muratbego Đ11725]

Ako je u formuli jednosložna riječ prije glagola, onda je to najčešće veznik. Takva formula ima obrazac 1+3:

[**pa govori** Mujagina majka E2036], [**a govori** lijepoj djevojci E2036], [**pa govori** staroj na čardaku E2451], [**pa govori** lijepa djevojka Đ11686], [**pa govori** Janković Stojane Đ11686], [**Tad govori** Đuro kapetane E2129], [**Njoj govori** djever Muhamede E971], [**pa govori** svojoj staroj majci E971], [**pa govori** lijepoj djevojci Đ7086], [**a govori** nijema kaduna Đ7086], [**pa govori** Stambolki djevojci Đ2450], [**pa govori** svojoj nevjestici E2460], [**pa govori** svojoj zaovici E2460], [**pa govori** aga Hasanaga E2315], [**Njoj govori** aga Hasanaga Đ2618]

Treći formulni obrazac zauzima cijeli prvi polustih nastao prefiksacijom glagola *govoriti*, dok se u drugom polustihu najčešće javljaju formule imenovanja:

[**Progovara** lijepa djevojka E1992], [**progovara** sluga Huseine E1992], [**Progovara** Orlanović Mujo E1992], [**Progovara** lijepa djevojka Đ2331], [**progovara** sluga Huseine Đ2331], [**Progovara** Orlanović Mujo Đ2331], [**Progovara** Ajanova Zlata E1035], [**progovara** lijepa Emina E2274], [**Progovara** Zaim Osmanaga E2274], [**Progovara** Livanjka Emina E2274], [**Progovara** Zlatina nevjesta E2036], [**progovara** ostarila majka Đ11747], [**Progovara** iz budžaka kuma Đ11747], [**Progovara** prembijela vila Đ11747], [**Progovara** Hasanage majka E971], [**progovara** Livanjka djevojka E971],

[**Progovori** nijema kaduna E971], [**Progovara** ostarjela majka E2127], [**Progovara** Omerbegovica E2315], [**Progovara** aga Hasanaga Đ2291]

4.3. Vremenske formule

Treći skup formula pokazuje vrijeme vršenja radnje. Te formule (F3) su najmanje zastupljene, a sastoje se, uglavnom, od priloga ili imenice koja ima vremensko značenje. Takve vremenske formule u korpusu obuhvataju samo prvi polustih.

Prvi formulni obrazac ima raspored 2 – 2, i čine ga dvosložni vremenski prilog ili dvosložna imenica koja ima vremensko značenje, a uz njih još dvosložna imenica, prilog ili glagol:

[**prije zore** na četiri ure E1032], [**prije zore** i bijela dana Đ2331], [**Jedno jutro** babo podranijo Z2903], [**prvo jutro** kad ti u dvor dođem H2544], [**prvo jutro** kad mi u dvor dođeš H2544], [**prvo jutro** da udariš, Zlato E2036], [**prvo jutro** da se preobučesh E2036], [**svaku noću** u nove ahare H2887], [**Sinoć Muja** oženila majka E2036], [**mrka noćca**, a nema mjeseca Đ11686], [**Juče beže** uzjahao vranca H3074],

[**Sjutra idu** na sud pred kadiju H2641], [**Nemoj rano** otvarati vrata E2036], [**nemoj rano** otvarati vrata H2839], [**Sinoć dođe** knjiga šarovita E2451], [**Noćas neću**, ni sjutra naveče Đ11686], [**juče bila** među deverima H3073]

Manji broj formula ima obrazac 1 – 3, gdje se trosložni prilog ili imenica dopunjavaju jednosložnim prijedlogom ili prilogom:

[**od preksjutra** kadgod tebi drago Đ11686], [**u utorak** kolan započela E2460], [**u četvrtak** kolan dovršila E2460], [**Kad ujutru** jutro osvanulo K2224], [**a ujutru** bolan osvanuo H2544], [**Kad ujutru** jutro osvanulo E2036], [**Kad ujutro** bijel dan osvane H2839], [**Kad ujutru** sunce ogranulo E2451], [**a ujutru** rano uranili H2407]

Ako su imenice ili prilozi, koji označavaju vrijeme vršenja radnje, dvosložnog oblika, ostatak formulnog obrasca popunjavaju jednosložne punoznačne i nepunoznačne riječi (prijedlozi, veznici, zamjenice, riječce). Takav tip vremenskih formula ima obrazac 1 – 1 – 2:

[**Šta to jutros** pjevaš na odžaku E1032], [**Ko me noćas** zove pod pendžere Đ11686], [**da mi noćas** dođeš pod pendžere Đ11686], [**a ni noćas**, ni sjutra naveče Đ11686], [**Ja ću noćas** konj'ma na livadu H1070], [**Vi za podne** vodu donosite H2846], [**U to doba**

Zlata u kaure Z2903], [**U to doba** lijepa djevojka H3073], [**U to doba** Vlasi udariše H2611], [**U to doba** beže Alibeže H10062], [**U to doba** beže iz čaršije H10062], [**U to doba** kićeni svatovi H2771], [**U to doba** aga Hasanaga H2692]

Iste vrste riječi učestvuju u građenju formulnog obrasca s rasporedom 1 – 2 – 1, pri čemu imaju utvrđeno mjesto javljanja. Prva jednosložna riječ je uvijek prijedlog, druga riječ je dvosložna imenica s vremenskim značenjem ili dvosložan prilog, a na trećem mjestu je jednosložna zamjenica: [**a jutros ga** u punice sprema E2036], [**ni zora ga** ne dočeka živa E2315], [**ni zora ga** živa ne očekala Đ2618], [**U petak ga** oko podne klela H2544].

Naredni model ima formulu 1 – 3, pri čemu se vrijeme radnje iskazuje jednosložnim zamjениčkim prilogom *tad*, a trosložni dio je ta radnja označena određenim glagolskim oblikom: [**Tad stigoše** kićeni svatovi H2872], [**Tad govori** beže Alibeže H3047], [**Tad ulazi** beže Rizvanbeže H2771], [**tad uljeze** curi u odaju H2771], [**Tad krenuše** kićeni svatovi H2771], [**Tad verova** bego Muratbego Đ11725], [**Tad počеше** pjevati svatovi H2897].

Zamjениčki prilog *tad* učestvuje u građenju još jednog formulnog obrasca, kojeg još čini jednosložna riječ *se* i imenica, ili zamjenica u jednom zabilježenom slučaju: [**Tad se staroj** srce razmekšalo E2451], [**Tad se Ale** jadu dosjetijo H3074], [**tad se mlada** jadu dosjetila H2586], [**Tad se majka** jadu dosjetila H2586], [**Tad se njemu** Zlata kazivala Z2903].

Poseban tip vremenskih formula javlja se kao cijeli stih koji uvijek počinje prilogom *kad*, u prvoj polovini stiha, i dalje se veže s imenicom *jutro*, koja ima službu objekta i dolazi u drugoj polovini stiha. Ta radnja se u pojedinim primjerima dodatno vremenski smješta prilogom *ujutro*: [Kad četvrto jutro osvanulo E1032], [Kad ujutru jutro osvanulo K2224], [Kad ujutru jutro osvanulo K2192], [Kad ujutru jutro osvanulo E2036], [Kad šesna'sto jutro osvanulo H2872], [Kad četvrto jutro osvanulo H2771].

Drugi tip formula se, također, odnosi na smještanje radnje u vremenski period svanuća. I taj formulni obrazac popunjava cijeli stih: [Kad svanulo i sunce granulo]. Javlja se ukupno sedam puta. Oba tipa formula mogu se povezati s motivskim krugovima balada u kojima djevojka prije svoje udaje, u jutro, dok je sama, doziva svoju sreću, čekajući da joj dođu željeni prosci. Njeno sanjarenje prekidaju otac ili majka kunući i prisiljavajući je da se uda za neželjenoga. Kako je više varijanata takve balade, tako je više i njenih krajeva. Neke imaju tragičan a neke sretan kraj.

Treći tip formula vrijeme radnje iskazuje jednosložnim prilogom *kad* i pomoćnim glagolom *jesam* u perfektu, čija radnja pripada prošlosti. Uz taj prvi dio, u drugom polustihu se redovno javlja neka imenica koja ima značenje vremena: [Kad je bilo vakat za jaciju H2839], [Kad je bilo noći u jaciju H2846], [Kad je bilo vakat od večere H3074], [Kad je bilo noći po akšamu H1070], [Kad je bilo noći po jaciji D2343], [Kad je bilo noći u ponoći D2343], [Kad je bilo sahat po akšamu N2233], [Kad je bilo vakat od jacije H2772], [Kad je bilo sutra na uranku H2772].

4.4. Mjesne formule

Mjesne formule (F4) su nešto brojnije u odnosu na vremenske, iako su to dvije skupine s najmanjim brojem formulnih obrazaca. Te formule pokazuju mjesto gdje se vrši glagolska radnja.

Mjesne formule balada nisu mnogo vezane uz imenicu *grad*, na čemu se temelje epske formule. Utvrđeni epski formulni obrazac 1 – 3 – 2, sastavljen od jednosložnog prijedloga, zatim trosložnog oblika imena grada i dvosložnog oblika imenice *grad*, u korpusu balada se javlja svega tri puta, što nije dovoljno za potvrđivanje te formule: [Ode Huso **do Travnika grada** H2889], [Soko sjedi **na Lijevnu gradu** H 2858], [Eno Ibra **u Lenderu gradu** Z2903].

Ta formula se s polustiha može proširiti na cijeli stih prema obrascu 1 – 3 | 2 – 4, pri čemu je u prvom polustihu jednosložni prijedlog i trosložni oblik imena grada, a u drugom polustihu dvosložni oblik imenice *grad* i četverosložni oblik pridjeva. Takav epski formulni obrazac zabilježen je u korpusu balada samo u dva primjera: [**iz Glamoča grada bijeloga** E1032], [**do Lendera grada bijeloga** Z2903].

Radnja balada zauzima posebne dijelove bosanskog tradicijskog prostora kuće. Zato su u tim pjesmama mnogo više sadržane formule koje uključuju imenice čardak, duvar, halvat, pendžer, odaja; ali i širi prostori kao što su kula, dvor, avlija, bašča, čaršija, polje i sl. Prvi model formula obuhvata prvi polustih i ima obrazac 1 – 3, pri čemu je prva riječ jednosložan prijedlog koji se veže uz trosložnu imenicu u lokativu:

[**u halvatu** abdest uzimljući E1032], [**na demire** naslonio glavu E1032], [**U duvaru** dolaf otvorila E1992], [**U duvaru** dolaf otvorila Đ2331], [**u odaju** nijemaj kaduni E971], [**na pendžeru** Muratbegovica Đ11725], [**na čardaku** među jastucima H12220], [**na čardaku** na visokoj kuli H2641], [**na čardaku**, na visokoj kuli E2460], [**na**

čardaku, kraj džamli pendžera E2460], [**u avliju** ata izvodijsu Z2903], [**u avliju** svati ulazili H2771], [**na mezaru** pendžer ostaviše E2036], [**na mezaru** svog jedinka sina E2036]

Ako je imenica s mjesnim značenjem dvosložnog oblika, prvi polustih se pored jednosložnog prijedloga popunjava veznikom, pa će takva formula imati obrazac 1 – 1 – 2: [**i u bašči** pod žutom narandžom Đ11686], [**a u bašči** pod žutom narandžom Đ11686], [**kad u bašči** Hasanaginica H2854], [**kad u kuli** Jusufage nema H12220], [**kad u kuli** eglen i razgovor H12220]. Taj formulni obrazac prisutan je i kod formula koje ukazuju na mjesta ukrašavanja djevojke, pa će treći dio obrasca biti dvosložni oblik imenica *glava*, *ruka* i *noga*:

[**a na ruke** troje belenzuke E2451], [**a na glavu** fesić medžediju E2451], [**a na glavu** almas granu zlatnu Đ11686], [**a na noge** sedefli papuče Đ2251], [**a na noge** srmali papuče Đ11686], [**a na noge** mestve i nanule H12207], [**a na noge** mestve i papuče H2586], [**a na noge** sedefli papuče E2460]

Uz te tri dvosložne imenice javlja se još jedna, a to je imenica *grlo*, koja ima formulni oblik 1 – 2 – 1. Prva jednosložna riječ je prijedlog *na* koji veže dvosložnu imenicu *grlo* u lokativu, nakon čega dolazi jednosložni enklitički oblik zamjenice *joj*: [**na grlu joj** tri krzli đerdana H2854], [**na grlu joj** tri niza đerdana H2854], [**Na grlu joj** tri grozna đerdana Đ11725], [**Na grlu joj** tri grozna đerdana Đ11725], [**Na grlu joj** tri krli đerdana H6450], [**na grlu joj** tri krli đerdana H6450].

Još jedan formulni obrazac prvog polustiha ima oblik 1 – 1 – 2, a mjesto radnje se označava jednosložnim lokacijskim prilogom *tu*, koji ima središnju vrijednost udaljenosti. Drugi član tog obrasca je uvijek jednosložni pomoćni glagol, a treći član punoznačni glagol ili imenica:

[**Tu su vrane** konje razjahali K2224], [**Tu ćeš naći** čelebiju Muja H3073], [**tu su svate** dobro dočekali Đ2251], [**tu su bili** za tri-četir' dana H2872], [**Tu sam bila** godinicu dana H2858], [**Tu su svati** konak učinili H2407], [**tu se beže** s njome oženijo Đ11686], [**Tu je bila** devet godin' dana H2611], [**Tu su bili** za pola godine H12207], [**Tu su bili** tri bijela dana H2771], [**tu su bili** tri bijela dana H6450]

Mjesne formule imaju nekoliko obrazaca i u drugom polustihu. Prvi formulni obrazac za drugi polustih ima raspored 1 – 2 – 3, pri čemu je prvi član jednosložni prijedlog koji uz sebe

veže drugi član u genitivu, akuzativu ili lokativu, dvosložnu imenicu koja označava mjesto radnje, i teći je trosložni pridjev koji opisuje prethodnu imenicu:

[ode sluga **niz polje zeleno** E1032], [očerao **niz polje zeleno** H3047], [Kad smo bili **u polje zeleno** H2858], [otišao **na polje zeleno** H3047], [odnesoše **u goru zelenu** E2315], [ostavi ga **u gori zelenoj** E2315], [Turiše ga **u goru zelenu** Đ2618], [pa odoše **u goru zelenu** Đ2291], [Volim skočit' **u vodu studenu** H2889], [Turiše ga **u vodu studenu** Đ2618], [Kad su bili **kod vode studene** H2611], [no je prati **do vode studene** H2611]

U drugom slučaju raspored 1 – 2 – 3 za drugi član ima dvosložan pridjev, a treći trosložnu imenicu u akuzativu ili lokativu. Prvi član ostaje jednosložan prijedlog. Ti primjeri su brojniji te, za razliku od prethodnih, uključuju i prostore kuće i grada:

[pa ga eto **na mermer avliju** E2451], [Brže meni **na mermer avliju** Đ11686], [Side Anđa **na mermer avliju** Đ11686], [ponesoše **kroz novu čaršiju** H2839], [Pa on ode **u novu čaršiju** Đ11686], [spremi mu je **u novu čaršiju** Đ11686], [pa odlazi **u novu čaršiju** H3074], [ona ode **u donju čaršiju** H2586], [pa pobježe **u gornje odaje** Z2674], [đeverove **u šikli odaje** Đ2251], [pa on ode **u gornje odaje** E2451], [ode snahi **u donje odaje** D2343], [jendikade **na gornje čardake** Đ2251], [pa odlazi **u gornje čardake** H2897], [svaku noću **u nove ahare** H2887], [polećela **niz nove ahare** E2036]

Drugi formulni obrazac za drugi polustih ima raspored 1 – 3 – 2, pri čemu prvo dolazi jednosložni prijedlog koji dalje veže imenicu koja označava mjesto radnje u lokativu, a treći član je dvosložna imenica ili dvosložni glagol:

[al' joj čuje **u halvatu babo** E1992], [i uljeze **u odaju kćerki** Đ2331], [svrni mene **u odaju Ahmu** H2544], [al' to čuje **u mutvaku majka** H2889], [osim stara **na odžaku majka** Z2903], [on odlazi **na čardake gornje** H2897], [Sretila ga **na avliji ljuba** Đ11725], [Mujo gleda **u mahali Zlatu** E2036], [samo jedna **u mahali Zejna** E2460]

[da ti danas **u odaji kažem** H2877], [da ti danas **u odaji kažem** Z2674], [kad joj cure **u odaji nema** Z2674], [ona osta **u odaji sama** Z2903], [Zlata sebe **u odaji svlači** Z2903], [dok se beže **u odaji spremi** H3047], [nek' se brže **na čardaku spremi** H12220], [Ti si danas **na prozoru bila** Đ11725]

U drugom slučaju taj formulni obrazac ima raspored jednosložnog prijedloga, zatim trosložnog pridjeva i na kraju dvosložne imenice koja označava mjesto radnje. Najčešći pridjev je *bijel*, a imenice *kula* i *dvor* u akuzativu, instrumentalu i lokativu:

[Sađe Ahmet **niz bijelu kulu** E1032], [Ja ću skočit' **niz bijelu kulu** E1992], [Ja ću skočit' **niz bijelu kulu** Đ2331], [Pa ulazi **u bijelu kulu** H2828], [Pa je svrnu **u bijelu kulu** H2544], [Kad su bili **pred bijelu kulu** H3073], [Eminbega **na bijelu kulu** K2192], [pa pošeta **uz bijelu kulu** Đ2251], [na livadu **pod bijelu kulu** H2407], [stade huka **uz bijelu kulu** H2846], [ode Hanka **na babinu kulu** Đ11686], [pa je vodi **u tananu kulu** H10062], [Pa uzljete **uz visoku kulu** H10062], [Kad je doš'o **pod bijelu kulu** H2854], [Pa se vrati **u bijelu kulu** H2692], [pa izlazi **uz bijelu kulu** E2460], [on poleće **niz bijelu kulu** N2233], [U čardaku **na visokoj kuli** H12220], [pa je vodi **po bijeloj kuli** H2854], [na čardaku, **na visokoj kuli** E2460], [Kad je bio **pred bijele dvore** Đ11686], [kad ti dođeš **u gosposke dvore** H12227], [Kad su bili **pred bijele dvore** E2315], [Zar je kiša **u našeme dvoru** K2224], [a nek' Zlate **u mojemu dvoru** K2224], [ona pjeva **po bijelu dvoru** H2839], [ljubeći se **u bijelu dvoru** H2407]

Isti formulni obrazac imaju i primjeri uz dvosložnu imenicu *trava*, koja je uvijek u lokativu, a prije toga ima trosložni pridjev *zelena*: [ona pade **u zelenu travu** D2344], [pa je metnu **na zelenu travu** H3073], [nego gledaj **u zelenu travu** H2771], [Baci Muja **u zelenu travu** E2315], [turi Muja **u zelenu travu** E2315], [Ona sjaha **u zelenu travu** E2315], [Mujo pade **u zelenu travu** Đ2291].

Mjesne formule imaju još jedan obrazac s rasporedom 2 – 1 – 3, pri čemu je prvi član obrasca dvosložna imenica ili zamjenica, drugi je jednosložni prijedlog uz koga se veže treći član, trosložna imenica koja označava mjesto radnje, a ima akuzativni, instrumentalni ili lokativni oblik:

[pa pobježe **cura na čardake** H12220], [pa on ode **ljubi na čardake** Đ2314], [ona ode **bratu u odaju** H12220], [Dođe Huso **curi u odaju** Đ2331], [on ulazi **curi u odaju** E2036], [Ulazi mu **majka u odaju** Đ11725], [Upadoše **svati u avliju** E2451], [pa on ode **Zlati pod pendžere** E1035], [Vi otiđ'te **Zlati pod pendžere** E2036], [vidio ti **ljubu na pendžeru** Đ11725]

[Šta to jutros **pjevaš na odžaku** E1032], [prepade se, **ode na čardake** E2127], [Mujo bješe **siš'o na avliju** E1992], [Mujo bješe **siš'o na avliju** Đ2331], [mene braća **sveli na avliju** H2407], [dok joj neko **kucnu na pendžere** Đ11686], [Ko me noćas **zove pod pendžere** Đ11686], [da mi noćas **dođeš pod pendžere** Đ11686]

Najfrekventnija mjesna formula ima raspored slogova 2 – 4, i to dvosložnu imenicu *polje* u instrumentalu i četverosložni stari pridjevski oblik *zelenijem*: [pa on gleda **poljem**

zelenijem E1992], [otište ga **poljem zelenijem** Đ2331], [pa pobježe **poljem zelenijem** H2641], [pa krenuše **poljem zelenijem** Đ2251], [Pa on ode **poljem zelenijem** Đ11686], [Kad su bili **poljem zelenijem** Đ2314]. Taj formulni obrazac se javlja ukupno dvadeset i pet puta. Još dva puta se umjesto pridjeva *zelenijem* pojavljuje drugi trosložni pridjev: [Kad bidete **poljem novljanskijem** H2771], [Kad su bili **poljem novljanskijem** H2771].

Ako formulni obrazac drugog polustiha ima raspored 4 – 2, tada prvo mjesto formule zauzima četverosložni prisvojni pridjev, najčešće tvoren od vlastite imenice, a iza njega dolazi dvosložna imenica *kula* ili *dvor*:

[pravo ide **Orlanovoj kuli** E1992], [pravo ide **Orlanovoj kuli** Đ2331], [Pa on ide **Hasanage kuli** H2857], [da je vode **Zaimovu dvoru** E2274], [po bijelu **Hasanage dvoru** E2274], [da se svratim **Zaimovu dvoru** H2828], [Ona ode **Omerbega dvoru** K2224], [pa odoše **Osmanage dvoru** K2224], [Ona ode **Zaimovu dvoru** D2334], [Vodi curu **materinu dvoru** H3073], [i odoše **Adembega dvoru** H2641], [i dođoše **đevojačkom dvoru** K2192], [Kad su došli **Ljubovića dvoru** Đ2251], [Kad su bili **Hasanovu dvoru** Đ11686], [Kad su bili **Hasanage dvoru** Đ2314], [Kad su bili **Hasanage dvoru** Đ2450]

4.5. Formule ukrašavanja

Analizom ovog žanra utvrđene su posebne grupe baladnih formulnih obrazaca F5, koje označavaju kombinacije pridjeva i imenica koje se odnose na odjevne predmete, obuću ili nakit. Ta grupa formula najčešće uključuje imenice stranoga porijekla.

Prva grupa formula ukrašavanja ima oblik 3+3 u drugom polustihu, a čine je trosložni pridjev, na prvom mjestu, a zatim trosložna imenica:

[stade zveka **žutijeg dukata** Đ2251], [drugi đerdan **žitije dukata** H2854], [drugi đerdan **žitije dukata** H6450], [drugi đerdan **žitije dukata** H6450], [stade žugor **žitije dukata** H1070], [a na noge **sedefli papuče** Đ2251], [stade zveka **sedefli papuča** Đ2251], [a na noge **sedefli papuče** E2460], [stade zveka **sedefli nanula** H1070], [stoji zveka **sedefli nanula** D2343], [stoji zveka **sedefli nanula** D2343], [evo tebi **sedefli nanule** N2233], [pa izvadi **svileno odjelo** Z2903], [skrojio joj **svilene haljine** H12207], [kiti zlato na **svileno platno** E2334]

Takvi formulni obrasci najviše obuhvataju dva tematsko-motivska kruga balada. Prvi krug su one balade u kojima ukrašavanjem ljubavnica otkiva svoj dolazak, nakon čega je ubija djever. A drugi krug su balade u kojima muž vraća suprugu u roditeljsku kuću, jer je vidio drugi muškarac. U ovim baladama nakit služi kako bi muškarac djevojku, koju je vidio na prozoru, mogao opisati njenom mužu. Taj opis uključuje i narednu grupu formula, građene od imenica *đerdan*, *merdžan* ili *biser*, ili od pridjeva koji opisuju taj nakit na njenom vratu. Tada formule imaju obrazac 1+2+3:

[na grlu joj **tri niza đerdana** H2854], [treći đerdan **od čista merdžana** H2854], [Na grlu joj **tri grozna đerdana** Đ11725], [jedan đerdan **od sitna bisera** Đ11725], [a drugi je **od žuta dukata** Đ11725], [a treći je **od mrka merdžana** Đ11725], [Na grlu joj **tri krli đerdana** H6450], [na grlu joj **tri krzli đerdana** H2854], [drugi đerdan **od žutih dukata** H2854], [treći đerdan **od čista merdžana** H2854]

I treća grupa formula ukrašavanja također obuhvata drugi polustih s obrascem 2+1+3, pri čemu prvu i treću poziciju popunjavaju imenice koje označavaju tkaninu, obuću ili nakit, a povezane su jednosložnim veznikom *i*. I te se formule javljaju u onim tematsko-motivskim krugovima balada i njihovih varijanti kao i prethodne dvije grupe.

[Stade žubor **dibe i kadife** Đ2251], [stade škripa **dibe i kadife** H1070], [stoji škripa **dibe i kadife** D2343], [a metnuše **biser i dukate** Đ2251], [Cura vadi **biser i kadifu** Đ11686], [ona vadi **biser i dukate** Đ11686], [pa udara **biser i dukate** Đ11686], [i udari **biser i dukate** E971], [pa udari **biser i dukate** E971], [stoji žubor **biser i dukata** D2343], [a na noge **mestve i nanule** H12207], [a na noge **mestve i papuče** H2586], [udarila **zinet i dukate** H12227]

Mnoštvo je formula koje se mogu izvući iz predmetnog korpusa i grupirati u skupine koje su uspostavili Parry i Lord. Prva skupina formula su one koje se sastoje od imena, prezimena i titule junaka i likova pjesama. Druga skupina je sastavljena od glagola koji pokazuju vršenu radnju. Treća skupina ukazuje na vrijeme, a četvrta skupina formula na mjesto vršenja određene radnje. Pored ovih četiriju grupa, koje su svoj temelj našle najprije u epskim pjesmama, a sada i u baladama, ovom korpusu može se potvrditi i peta grupa formula. To su formule ukrašavanja, koje kombinacijama imenica i pridjeva stvaraju ukrasne sintagme, otkrivajući ljepotu i raskoš djevojačkog izgleda.

Sve te formule predstavljaju “kamen temeljac usmenog stila”³⁶ i imaju samo jednu funkciju, a to je da se njima izgradi pjesma. Pri tome ih kazivači/kazivačice nisu pamtili, nego su imali mnoštvo načina da jednu imenicu zamijene drugom, da zamijene njen padežni oblik, da glagol zamijene drugim, ili da promijene njegovo vrijeme, lice i tako dalje, a sve u okviru zadanog metričkog obrasca. O tom načinu građenja Lord kaže:

The addition of an epithet to a noun, or of an adverb to a verb, can make it possible to use that noun or verb under a variety of metrical situations. Because singers, like other people, think in terms of sentences, that is, of ideas linked together, rather than single ideas, clusters of formulas have arisen to express one or more groups of ideas.³⁷

Dok su slušali, pamtili i gradili nove formule, kazivačice/kazivači su u isto vrijeme stvarali osjećaj za metričke obrasce, ritam i ideje koje su bile sadržaj njihovih kazivanja, a koje su Milman Parry i Albert Lord nazvali *temama*.³⁸ Određene tematsko-motivske grupe iz predmetnog korpusa dozvoljavale su pojavljivanje određenih formulnih obrazaca, koji se nisu javili u nekim drugim skupinama. Najčešće su to bile balade koje su imale više varijanata, što je, naravno, omogućilo da se neka formula ponovi više puta.

³⁶ Lord, *Pevač priča (I)*, 76.

³⁷ Lord, *The Singer Resume the Tale*, 5.

³⁸ Lord, *Pevač priča (I)*, 127.

5. ZAKLJUČAK

Na osnovi proučavanja bosanskih balada Parryjeve zbirke (stečen je jasniji uvid o baladama) razvijeno je pitanje o vrstama balada u toj Zbirci i šire. Od istraživača dosadašnje teorije usmenog pjesništva da se zaključiti da nisu ponudili adekvatne formalne osobine pomoću kojih bi jedna pjesma bila određena kao balada. Marković i Krnjevićeva su postavili problem i dali početak njegovog rješenja, ali na sadašnjim književnim teoretičarima je zadatak da daju cjelovitu teoriju balade.

Metričko uređenje stiha u nesimetrični deseterac vezano je uz ponavljanje i stvaranje novih formula. Da bi cijela pjesma bila ispjevana u određenom rasporedu, kazivačice oduzimaju ili dodaju jedan ili više slogova. Tim tzv. brojčanim uklapanjem u određen metar građene su i formule kojima su kazivačice olakšavale svoje izvođenje pjesme. Za to su korištene pojave svih jezičkih nivoa.

Balade predmetnog korpusa potvrdile su jezičko stanje istočnohercegovačkog govornog područja. Veliki dio jezičkih pojava – od njih najfrekventnije refleksi jata i asimilacija vokala – proizašao je iz vernakularnog govora. Razumljivo je da su prema svom jeziku, kojeg su najbolje poznavale i koji je bio pogodan za tu usmenu tradiciju, kazivačice nastojale graditi stihove. Ali neke jezičke pojave, neuobičajene za njihov govor i, vjerovatno, preuzete iz druge zajednice, nastale su ispunjavanjem stroge metričke forme. Iz te skupine se posebno izdvaja rotacizam, koji ne utječe na dužinu stiha, ali koji nije zabilježen u dosadašnjim istraživanjima istočnohercegovačkog govornog područja. Tu pojavu valjalo bi istražiti i u ostaloj pisanoj i govornoj tradiciji ovog područja i tako utvrditi njen značaj.

Druge jezičke pojave, poput zamjene padežnih oblika, deminutiva i hipokoristika, određene vrste glagola, karakteristične leksike, metričkim usklađivanjem davale su mogućnost za potvrdu teorije formula. Pored utvrđenih formulnih obrazaca u epskom pjesništvu, provedena analiza omogućuje zaključak da se istim jezičkim sredstvima mogu potvrditi formule koje su karakteristične za balade. To su neke formule iz F1 i F4 skupine te F5, novi potvrđeni sistem formula za ukrašavanje.

Sve formule ne predstavljaju samo sredstva uklapanja i građenja neke pjesme. Izbor leksike u formulama usko je vezan uz tematsko-motivsko određenje balade. Uočljivo je da je leksema *djevojka* najviše zastupljena u formulnim obrascima balade, isto onoliko koliko je leksema *konj* u epskim pjesmama. U zavisnosti od događaja koji je ispjevan u baladama

ponavljaju se određene skupine formula. To vodi ka zaključku da jezička sredstva nisu odvojiva od sadržaja pjesme te da jezička analiza ne bi imala pravi smisao bez interpretacije sadržaja.

Ovdje predstavljenim istraživanjem obuhvaćene su balade zabilježene u gatačkom kraju. Do sada nisu istraživane sa stanovišta općih svojstava, posebnih i zajedničkih u okviru bosanskoga jezika. Zato je opravdano dano istraživanje smatrati prilogom u realiziranju zadaće cjelovitog ispitivanja bosanskih balada i njihovog uspoređivanja s drugim slavenskim i neslavenskim baladama.

6. LITERATURA

Buturović, Denana i Lada Buturović, prir., *Antologija bošnjačkih usmenih lirskonarativnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo, 2001.

Ćušić, Tarik, *Epska formula kao instrument čuvanja tipičnih crta bosanskog jezika na primjeru epskih pjesama Parryjeve zbirke*, Sarajevo: [T. Ćušić, 2012].

Elmer, David, 2018, "Zbirka usmene književnosti *Milman Parry*", *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*, 81–82, 11–25.

Halilović, Senahid, "Bosanskohercegovački govori"; u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za jezik i Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 15–53.

Jahić, Dževad, *Jezik bosanskih Muslimana: (kratki sintetski pregled i važniji istraživački problemi)*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

_____, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

Lord, Albert B., *Pevač priča I i 2*, Beograd, Idea, 1990.

_____, *The Singer Resume the Tale*, ur. Mary Louise Lord, Cornell University Press, Ithaca/London, 1995.

Krnjević, Hatidža, *Usmene balade Bosne i Hercegovine: Knjiga o baladama i knjiga balada*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

_____, *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*, Neolit, Beograd, 1980.

Kuna, Herta, *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske narodne poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, Književni jezik, VII/3, Sarajevo, 1978, 5–29.

Kunić, Mirsad, *Čitanje Parryjeve zbirke*, Connectum, Sarajevo, 2018.

Maglajlić, Munib, *Bošnjačka usmena balada*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2018.

Marković, Franjo, "O baladah i romancah", *Vienac*, I/44, 1869, 760–771.

_____, "O slavenskih baladah", *Vienac*, I/45, 1869, 787–796.

- Mihaljević, Milan, *Slavenska poredbena gramatika: Uvod i fonologija*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Nakaš, Lejla, "Jezik usmenog stvaralaštva Bošnjaka"; u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za jezik i Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005, 107–131.
- _____, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.
- Peci, Asim, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
- _____, *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007.
- Pešić, Radmila i Nada Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, "Vuk Karadžić", Beograd, 1984.
- Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007.
- Porobić, Sead, *Ispitivanje razvoja versifikacije u poeziji Bosne i Hercegovine*, Naklada ZORO, Zagreb – Sarajevo, 2010.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, prir. Đuro Daničić, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1880–1882.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.
- Vidan, Aida, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*, The Milman Parry Collection of Oral Literature, Cambridge, Massachusetts, 2003.
- Vuković, Jovan, *Historija srpskohrvatskog jezika: Uvod i fonetika*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.